

**ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

На правах рукопису

АНДРІЯШ СВІТЛАНА ОЛЕГІВНА
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ АГРЕСИВНОГО
ІНФОРМАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА

Спеціальність: 053 Психологія
ОП «Практична психологія (психологічне консультування та
психотерапія)»
Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:
ГРИЦЮК ІРИНА МИХАЙЛІВНА
кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри
практичної психології
та психодіагностики

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол №

засідання кафедри практичної психології та психодіагностики

від ____ 2025 р.

Завідувач кафедри

Прізвище, ініціали Магдисюк Л. І.

(ПІДПИС)

ЛУЦЬК – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП		3
РОЗДІЛ	ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ	7
I	ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ АГРЕСИВНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ДІТЕЙ	
1.1.	Теоретичні аспекти дослідження впливу середовища та медіасоціалізації на психологічний стан дітей	7
1.2.	Характеристика особливостей молодшого шкільного віку та основних факторів, що є значимими в цей час	14
1.3.	Особливості впливу агресивного інформаційного середовища на дітей молодшого шкільного віку	19
РОЗДІЛ	ЕМПІРИЧНО-ДІАГНОСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	25
II	ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	
2.1.	Організація та методи емпіричного дослідження	25
2.2.	Аналіз отриманих результатів	32
РОЗДІЛ	ОСОБЛИВОСТІ ПРАВИЛЬНОГО ТА	51
III	БЕЗПЕЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТУ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ	
3.1.	Особливості роботи з батьками молодших школярів: що необхідно знати і вміти батькам в інтернеті, щоб зменшити негативний вплив агресивного інформаційного середовища	51
3.2.	Тренінг розвитку медіаграмотності для батьків	57
ВИСНОВКИ		65
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ		70

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні діти з раннього віку мають доступ до інтернету, телебачення, комп'ютерних ігор, де часто присутні сцени насильства, агресії, булінгу. Агресивний контент може формувати у дітей викривлені уявлення про соціальні норми, способи вирішення конфліктів та моделі поведінки.

Діти молодшого шкільного віку (6–10 років) перебувають на етапі активного формування психіки, емоційної сфери та соціальних навичок. Вони ще не мають достатньо сформованих механізмів критичного мислення, що ускладнює фільтрацію шкідливої інформації. Тому як наслідок можна спостерігати підвищення рівня тривожності, імпульсивності, емоційної нестабільності у дітей молодшого шкільного віку. Формування агресивної поведінки, зниження рівня емпатії, труднощі в адаптації до шкільного середовища.

Частий контакт із агресивним контентом (насильство, конфлікти, булінг) викликає тривожність, страх, дратівливість. Діти можуть демонструвати перепади настрою, плаксивість або замкнутість. Надмірне споживання контенту, де домінує агресія, притуплює здатність співпереживати. Формується толерантність до насильства як «нормальної» реакції на конфлікт.

Перевантаження інформацією, особливо без фільтрації, ускладнює концентрацію уваги, знижує здатність до аналізу та критичного мислення. Може спостерігатися зниження успішності в навчанні.

Через надмірне споживання агресивного контенту можуть сформуватись й агресивні патерни поведінки. Оскільки, діти, як правило копіюють моделі поведінки, які бачать у медіа: крики, фізичне насильство, приниження. Агресія стає способом самоствердження або захисту. Може виникнути й соціальна дезадаптація, яка буде проявлятися через втрату навичок конструктивного спілкування, та у труднощах в побудові дружніх

стосунків. Можливе виникнення конфліктів у класі, ізоляція або навпаки – домінування через агресію.

Молодший шкільний вік – критичний період для формування емоційної та соціальної зрілості. Агресивне інформаційне середовище здатне суттєво порушити цей процес, тому важливо забезпечити дітям безпечний медіапростір, навчати їх медіа грамотності та емоційній саморегуляції.

Наукова новизна. Уточнено поняття агресивного інформаційного середовища в контексті впливу на психіку дітей молодшого шкільного віку. Вперше здійснено комплексний аналіз психологічних реакцій молодших школярів на агресивний медіаконтент з урахуванням вікових особливостей емоційного та когнітивного розвитку. Виявлено специфічні прояви емоційної напруги, тривожності та поведінкових змін у дітей під впливом агресивної інформації. Емпірично обґрунтовано зв'язок між інтенсивністю впливу агресивного контенту та рівнем соціальної адаптації молодших школярів.

Розроблено практичні рекомендації щодо психологічної підтримки дітей у шкільному та сімейному середовищі з метою мінімізації негативного впливу агресивної інформації.

Мета кваліфікаційної роботи (проекту). Теоретично вивчити та емпірично виявити та охарактеризувати психологічні особливості молодших школярів, які формуються під впливом агресивного інформаційного середовища.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати науково-психологічну літературу щодо впливу інформаційного середовища на психіку дітей молодшого шкільного віку.
2. Визначити сутність та характеристики агресивного інформаційного середовища.
3. Описати вікові психологічні особливості молодших школярів, що зумовлюють їхню вразливість до медіаагресії. Дослідити прояви психологічних змін у поведінці та емоційному стані дітей під впливом агресивного контенту.

4. Провести емпіричне дослідження рівня впливу агресивного інформаційного середовища на молодших школярів.

5. Розробити рекомендації щодо мінімізації негативного впливу агресивного медіаконтенту на дітей.

Об'єкт дослідження: Психологічний розвиток дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: Особливості впливу агресивного інформаційного середовища на емоційний стан, поведінкові реакції та соціальну адаптацію молодших школярів.

Матеріал дослідження. Принципи психології розвитку особистості дитини вивчались такими зарубіжними науковцями, як Дж. Баттерворт та М. Харріс [2]. Теорія Л. Виготського розглядає розвиток та становлення особистості дитини через два основних поняття: «зона найближчого розвитку» та «соціальний контекст» та жорстку соціальну детермінацію психічного розвитку. Теорія Ж. Піаже, який розробив теорію пізнавальної активності, яка стала каталізатором для великої кількості робіт у цій галузі пізнання. Теорія прив'язаності Дж. Боулбі, про те, що еволюційне значення турботливого ставлення батьків по відношенню до дитини, полягає в захисті «потомства від хижаків або негативних впливів оточуючого середовища». Серед сучасних українських дослідників, можна виділити С. Максименка [27], І. Литовченко [23], які визначають вплив віртуального світу на розвиток та психоемоційний стан дитини. Л. Найдьонова [38] досліджує таке явище, як кібербулінг. В. Демченко, О. Семенов, Ю. Фінклер, Н. Черелева розвивають напрям, який стосується медіаосвіти та медіаграмотності; вплив медіа на розвиток особистості.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані психологами, педагогами та соціальними працівниками для розробки програм психопрофілактики та психологічної підтримки молодших школярів, які зазнають впливу агресивного медіаконтенту. Виявлені особливості емоційного реагування та поведінкових

змін у дітей дозволяють своєчасно діагностувати негативний вплив агресивного інформаційного середовища та запобігати його наслідкам. Матеріали дослідження можуть слугувати основою для проведення тренінгів, семінарів та консультацій для батьків щодо безпечного інформаційного середовища вдома.

Апробація результатів та публікації. Результати дослідження були обговорені та опубліковані під час проведення науково-практичних конференцій та семінарів: XVII Міжнародної науково-практичної конференції «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості: клієнт-центрований підхід» (15-30 березня 2025 року, м. Луцьк). Основні положення роботи викладені у таких публікаціях:

1. Андріяш С., Грицюк І. Психологічні особливості молодших школярів в умовах агресивного інформаційного середовища. *Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості: клієнт-центрований підхід*. Луцьк : Вежа-Друк, 2025. С. 11-14.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ АГРЕСИВНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ДІТЕЙ

1.1. Теоретичні аспекти дослідження впливу середовища та медіасоціалізації на психологічний стан дітей

Дослідження впливу середовища на психологічний стан дітей є важливою темою в психолого-педагогічній науці. Середовище, у якому зростає дитина, включає фізичні, соціальні та культурні аспекти, які взаємодіють між собою та формують психологічний стан дитини. Розглянемо основні теоретичні підходи до аналізу цього впливу.

Певні схильності, або таланти, до певних видів діяльності відіграють важливу роль у розвитку особистості. Однак вирішальним чинником є навколишнє середовище. Навколишнє середовище можна розділити на географічне та соціальне. Природне середовище впливає на спосіб життя і характер роботи. Найбільший вплив на людину чинить соціальне середовище, під яким розуміють сім'ю, дитячий садок, школу, друзів, сусідів, релігійні організації. У цьому суспільстві люди засвоюють соціальні норми і цінності та набувають досвіду. Мета цього процесу полягає в тому, щоб люди, які підростають, переймали досвід старших і знаходили своє покликання і місце в суспільстві [26].

Засоби масової інформації чинять виховний вплив, особливо на дітей, що стосується телебачення, інтернету та книг. З одного боку, вони збагачують їх духовно і допомагають виробити позитивне ставлення до життя, але, з іншого боку, необхідно враховувати і негативні явища, як-от пияцтво, паління, хабарництво і наркоманія, що можуть там пропагуватись. Наприклад, засуджуваний персонаж у фільмі може зацікавити дітей, тому що він асоціюється в них із дорослою, вільною і незалежною людиною. Це відбивається в повторюваній негативній поведінці. Те ж саме стосується і

поведінки родичів: батьків, близьких, шкільних учителів та однокласників. Коли діти перебувають у несприятливому середовищі, їхня поведінка стає антисоціальною. Це відбувається тому, що діти повторюють дії дорослих, не розуміючи до кінця, чому це добре чи погано. Потім, подорослішавши, люди починають вважати правильними норми, засвоєні в дитинстві, наприклад, чому не можна палити, якщо в сім'ї це нормально, або що аморально, якщо друг чи герой фільму, яким вони захоплюються, вживає ненормативну лексику [55].

В психології є безліч теорій, які підтверджують вплив та значення середовища на розвиток та становлення дітей. Пропонуємо короткий аналіз певних теоретичних підходів. Наприклад, екологічна теорія У.Бронфенбреннера вказує на вплив середовища на розвиток дітей. Він розглядає розвиток дитини як результат взаємодії між особистістю дитини та багатьма шарами оточення (мікросередовище, мезосередовище, екзосередовище та макросередовище). Кожен із цих рівнів впливає на психологічний стан малюка, починаючи від безпосереднього оточення (сім'я, школа) і закінчуючи загальноприйнятими соціальними нормами й культурними цінностями [43].

Теорія соціального навчання А.Бандури підкреслює, що діти навчаються не лише через пряму дію, а й спостерігаючи за поведінкою інших. Спостерігаючи за соціальним світом, дитина невідомо засвоює нове. У цьому процесі навчання під впливом медіа-насилення у глядача формуються особливі соціокогнітивні структури: інтерпретаційні схеми (уявлення світу як ворожого середовища, від якого треба захищатися); агресивні сценарії розв'язання соціальних проблем (шаблонні історії, які зберігаються в пам'яті й орієнтують дію певним способом); нормативні уявлення (про прийнятність агресії як норми поведінки в суспільстві). Усі ці структури виникають під дією багаторазового спостереження за сценами насильства, коли людина навіть не усвідомлює процес навчання. Чим більше людина вірить у реальність, у правдивість зображеного в медіа, тим активніше діють механізми соціального

навчання. У агресивному інформаційному середовищі діти можуть сприймати агресію як модель поведінки, що може призвести до формування агресивних особистісних рис та негативних емоційних станів [53].

Психоаналітична теорія, представлена З. Фройдом, підкреслює важливість раннього досвіду і міжособистісних відносин у формуванні психічного здоров'я. Агресивне середовище може викликати у дітей почуття тривоги, страху та ворожнечі, що впливає на їх психоемоційний розвиток і може проявлятися у вигляді різних психологічних розладів.

Когнітивні теорії, зокрема теорія Ж. Піаже, наголошують на те, що діти активно конструюють своє розуміння світу. У агресивному середовищі діти можуть формувати спотворене сприйняття соціальних норм та цінностей, що може негативно впливати на їхнє соціальне навчання та емоційний розвиток [2].

Теорія десенсибілізації, яка також відома як процес зниження чутливості, пропонує альтернативне пояснення механізмів, що лежать в основі довготривалих наслідків впливу медійного насильства на людину. Десенсибілізація розуміється як поступове зменшення психологічної реактивності на акти насильства через їхнє часте спостереження або уявлення. Це означає, що насильство перестає бути для індивіда таким дискомфортним і неприйнятним явищем, яким воно здавалося раніше. При нормальних умовах негативні емоції, які виникають у відповідь на насильство, слугують природною перешкодою для мислення про нього, фантазування про агресивні дії чи фактичне їх виконання.

Однак, якщо людина регулярно стикається з проявами насильства, відбувається притуплення її емоційної реакції: насильство починає сприйматися як щось буденне та не викликає такого сильного психологічного дискомфорту. У результаті цього людина може все частіше приходити до висновку, що насильство є абсолютно нормальним явищем, адже воно настільки часто демонструється та присутнє у повсякденному житті. Вивчення теоретичних аспектів впливу соціального та інформаційного середовища на

психологічний стан дітей чітко підкреслює складність і багатогранність цього явища. Глибинне розуміння таких механізмів є важливою передумовою для розробки ефективних програм, спрямованих на збереження та зміцнення психічного здоров'я дітей. Крім того, ці знання допомагають створювати стратегії протидії негативним факторам, які можуть виникати в подібному середовищі. Напрацювання таких систем профілактики та підтримки є необхідним кроком для того, аби мінімізувати шкідливий вплив подібного контенту на молоде покоління.

Медіа являє собою важливу частину світу або зовнішнього середовища, в якому формуються і розвиваються особистості. З моменту народження кожна дитина стає елементом складної системи взаємопов'язаних світів, які перетинаються між собою, нашаровуються чи співіснують поруч, взаємодіючи у різних формах. Через поєднання зовнішніх та внутрішніх психологічних факторів і процесів особистість створює власний життєвий простір. Щоб навчитися ефективно жити у цьому складному середовищі та діяти в ньому, дитині потрібно усвідомити багатогранність навколишнього світу, який постає перед нею як цілісність, доступна розумінню, що дозволяє знайти своє місце, визначитися та прокласти індивідуальний шлях.

Соціалізація є процесом інтеграції дитини у світ дорослих, опанування його структури, правил існування та механізмів трансформації. Культурна спадщина людства, кожної етнічної спільноти, містить у собі модель світу, сформовану попередніми поколіннями. Завдяки культурним орієнтирам – які передаються через сімейний уклад, традиції, звичаї та ритуали – дитина має можливість створювати власну картину світу через дослідження та спілкування, а також формувати власну систему дій і рішень.

Віртуальне інформаційне середовище допомагає дітям і підліткам відволіктися від психологічного напруження реального життя, висловити емоції та цікаво провести час. Віртуальна ігрова реальність дає змогу реалізувати низку базових потреб, таких як прагнення до гри, розваг, досягнення цілей, самовдосконалення, розвиток позитивних рис характеру,

сміливості та навичок подолання труднощів. Вона також задовольняє потреби у повазі, самоповазі, автономії, можливості протестувати проти встановлених норм чи скасувати соціальні обмеження.

Крім того, віртуальний простір відповідає за переживання, пов'язані з домінуванням або агресією, а також сприяє навчальному досвіду подолання небезпеки. Останнім часом термін «медіасоціалізація» набув широкого поширення і використовується для опису процесу формування особистості під впливом інформаційного середовища — включаючи кіно, телебачення та інтернет. Медіа сьогодні відіграють ключову роль у знайомстві дітей зі світом дорослих, засвоєнні прикладів міжособистісної взаємодії, соціальної поведінки та її сценаріїв. Інформаційне середовище формує контент для наймолодшої аудиторії, впливаючи на соціалізацію вже на ранніх етапах становлення особистості.

У сучасному світі медіа перетворилися на невід'ємний елемент повсякденного життя кожної дитини, відіграючи ключову роль у формуванні їхнього світогляду, уявлень про навколишній світ, соціальні норми і базові цінності. Вони впливають на спосіб сприйняття дійсності, формування культурної ідентичності та взаємодію з суспільством. Медіасоціалізація, як її трактують сучасні науковці, це складний і багаторівневий процес засвоєння дітьми знань, навичок та соціальної поведінки через безпосереднє або опосередковане спілкування з медіа. Цей процес активно змінює традиційні форми введення дитини у соціум дорослих, водночас відображаючи радикальні трансформації та виклики, які постають перед сучасним суспільством. У свою чергу, ці зміни мають значний вплив на сім'ю як базовий інститут соціалізації.

Раніше одним із головних інструментів, який забезпечував входження дитини в доросле життя, були родинні традиції та культурні практики, які століттями передавалися з покоління в покоління. У такій консервативній моделі саме сім'я виконувала фундаментальну функцію: надавала знання про світ, формувала моральні принципи та закладала основи соціальної

комунікації. Батьки, бабусі та дідусі брали на себе відповідальність за обговорення життєвих цінностей і норм поведінки, ставали головними наставниками і рольовими моделями для молодшого покоління. Проте стрімкий розвиток технологій і невідпинне зростання впливу медіасередовища поступово розхитали традиційні засади соціалізації.

Інтерактивні технології, соціальні мережі, телебачення, потокові сервіси й відеоігри практично витіснили старі методи спілкування і передачі знань. Сучасні діти значно більше часу проводять перед екранами гаджетів, отримуючи інформацію про оточуючий світ не від батьків чи педагогів, а від медіа. Зміна цих акцентів породжує низку серйозних наслідків:

- Зменшення ролі сім'ї як провідника цінностей. В умовах дедалі більшої залежності дітей від медійного контенту батьки часто втрачають вплив на процес соціалізації своїх дітей. Це нерідко спричиняє не лише ослаблення емоційного зв'язку між поколіннями, але й зникає важлива ланка передачі сімейних традицій та моральних принципів.

- Спотворення ціннісних орієнтирів. Контент сучасних медіа часто створює ідеалізовані або навіть спотворені уявлення про реальність: успіх, міжособистісні стосунки, моральні основи чи спосіб життя в цілому. Це може суттєво змінити світогляд дітей і сформувати хибне бачення того, чого слід прагнути у дорослому житті.

Однак найбільш тривожним явищем є вплив екранних медіа на внутрішній психоемоційний стан дитини. Відомо, що тривалий і неконтрольований контакт з екранами здатен провокувати змінені стани свідомості, такі як адсорбація чи так званий потоковий стан. Адсорбація являє собою глибокий тимчасовий стан відключення звичних механізмів інтеграції емоційного та когнітивного досвіду. У цьому стані мозок практично перестає обробляти інформацію з реального світу: навколишнє середовище втрачає значимість, увага повністю поглинається змістом екранного контенту. Дитина може до такого рівня зануритися в цифрову реальність, що перестає усвідомлювати реальність.

Стан потоку, подібно до явища адсорбації, характеризується інтенсивною концентрацією уваги, яка у цьому випадку спрямована на виконання завдання настільки, що сприйняття часу суттєво змінюється – він пролітає непомітно. Однак, на відміну від адсорбації, де негативні емоції, такі як фрустрація, все ще можуть пробиватися у свідомість, під час стану потоку людина переживає яскраву насолоду та глибоке задоволення від своїх дій у «зоні». Це спонукає її до постійного максимального використання когнітивних і фізичних ресурсів.

Такі трансформовані стани свідомості вже знаходять своє застосування в медицині, оскільки допомагають зменшити реакцію на біль під час процедур. Сучасне інформаційно-медійне середовище у цьому контексті набуває функції певного виду психологічної анестезії. Але, як і у випадку хімічного знеболювання, важливо використовувати цей ресурс помірковано, щоб не перетворити потенційно позитивну можливість на проблему залежності. Процес медіасоціалізації дітей у сучасному світі є складним і багатошаровим, оскільки нерозривно пов'язаний із кризою традиційних механізмів залучення дитини до світу дорослих, а також із трансформацією сімейних цінностей.

Це новий виклик для педагогів, психологів та батьків, які зіштовхуються з необхідністю створення інноваційних підходів до соціалізації дітей в умовах постійних змін та нових викликів інформаційного суспільства. Усвідомлення цих процесів дозволяє розробляти ефективні стратегії та механізми, спрямовані на позитивний вплив медіа на розвиток особистості дитини і зміцнення ролі сім'ї в її житті. Утім, ця тема надто нова для того, щоб вже зараз повністю зрозуміти всі аспекти впливу і зробити обґрунтовані висновки.

Проте вже зараз психологічний аналіз дитячої психіки в умовах медіасоціалізації викликає занепокоєння певними тенденціями. Тому важливо посилювати рівень медіапсихологічної грамотності батьків, які несуть відповідальність за створення гармонійних умов для щасливого розвитку дітей. Середовище істотно впливає на людину, адже соціалізація відіграє ключову роль у становленні особистості. Незалежно від того, чи зросте індивід

активним і свідомим громадянином або ж людиною, що уникає відповідальності, він все ж не існує без зв'язку із середовищем і не є пасивним продуктом його впливу. Щоб змінити людину, необхідно трансформувати її оточення. Водночас середовище саме формується людьми, тому для його зміни потрібна зміна в самій людині. І кожен має змогу це зробити, якщо готовий розвиватися на краще. Адже в безпечному й здоровому оточенні дитині легше засвоювати позитивні моделі поведінки, довіряти важливим дорослим у своєму житті та формуватися як гармонійна особистість із розвинутими цінностями й якостями.

1.2. Характеристика особливостей молодшого шкільного віку та основних факторів, що є значимими в цей час

Молодший шкільний вік, або період середнього дитинства, розпочинається приблизно з шести років і триває до початку підліткового етапу. Цей період характеризується одночасним впливом як біологічних, так і соціальних факторів розвитку. Головною діяльністю для дітей у цьому віці стає навчання. Саме в цей час вони отримують більше свободи: їм дозволяють самостійно кататися на велосипеді, гратися на дитячих майданчиках чи навіть використовувати телефон.

Базові потреби, як правило, формуються ще в дошкільному віці. У 1993 році Майкл і Шейла Коули у своїх дослідженнях зазначали, що діти віком від 6 до 12 років проводять до 40% свого часу у спілкуванні з однолітками. Особливістю цього вікового етапу є схильність дітей асоціювати себе з певними ролями, які можуть не відповідати реальності. Наприклад, вони можуть «грати» роль ідеального учня, навіть якщо їхня поведінка чи успішність демонструють протилежне. У зв'язку з цим важливо правильно організовувати шкільне дозвілля, щоб молодші школярі не перевантажувалися фізично чи емоційно, скажімо, необмежено бігаючи під час перерв. Потреба у

нових враженнях тісно пов'язана з пізнавальною активністю дитини й залишається однією з найважливіших у цей період життя. Водночас бажання спілкуватися поряд із головною навчальною діяльністю відіграє критичну роль у загальному розвитку молодших школярів.

Шкільне навчання як соціально важлива діяльність є фундаментальною потребою в період початкової освіти. Саме цей етап характеризується значним нейропсихологічним розвитком, зокрема формуванням контрольованої поведінки, появою самоконтролю, здатності до рефлексії та поступовим зміцненням внутрішньої позиції. Мислення в цей період має переважно наочно-образний і метафоричний характер із додаванням абстрактних елементів. Використання мислення вголос відіграє істотну роль у його вдосконаленні. У сфері емоційності початкові класи відзначаються підвищеним емоційним тоном, який частково вщуває близько третього класу.

Діти вже здатні частково контролювати свої емоції, такі як хвилювання чи гнів, хоча цей контроль ще не є повним. У цьому віці відбувається диференціація емоцій на естетичні, моральні та інтелектуальні прояви. Проте молодші школярі залишаються чутливими до зовнішніх впливів і легко піддаються впливу інших. Поступово розвиваються їхні вольові якості, наприклад, терпіння (дотримання розкладу), наполегливість у досягненні цілей. Низький рівень навчальної здатності дітей може зумовлюватися численними факторами, як спадковими, так і соціально-побутовими. Попри це, визначити рівень впливу кожного окремого чинника досить складно.

Серед одних із причин можна виокремити брак стимулів у ранньому дитинстві: відсутність іграшок, книжок чи інших засобів для розвитку сенсорних навичок, недостатнє спілкування з дорослими чи відсутність пояснень щодо невідомих речей та явищ. Такі обставини можуть сприяти збоям у функціонуванні ендокринної системи, яка відповідає за нормальний розвиток головного мозку та нервової системи. Якщо базові соціальні навички своєчасно не формуються, це створює ефект «ножиць»: дитина стикається з

труднощами в емоційному та мотиваційному плані, що ускладнюють її подальший розвиток.

Діти зі зниженою здатністю до навчання часто стикаються зі стигматизацією, меншою симпатією з боку вчителів і однолітків, а також із соціальною ізоляцією. Це погіршує їхню самооцінку й засмучує почуття власної гідності. Відповідно, вони можуть уникати реальних проблем за допомогою технологій – занурення у відеоігри чи соцмережі – або вдаватись до інших форм втечі від реальності.

Період молодшого шкільного віку також стає перехідним етапом до свідомого розуміння моральних цінностей. Найкращі умови для розвитку моральних суджень створюються у сімейному середовищі, яке завдяки своїй емоційній значущості дає приклади для осмислення понять добра і зла, правди та брехні. Родинні стосунки і виховання сприяють формуванню первісних уявлень про етичні норми й цінності. Гра в колі однолітків також може стати джерелом розуміння соціальних ролей і правил поведінки.

За твердженнями таких авторитетів як Жан Піаже, Лоуренс Кольберг, та Джудіт Данн, саме через гру дитина краще осмислює моральний кодекс і вчиться розрізняти моральне судження та моральну оцінку. Сучасний цифровий світ чинить значний вплив на моральне становлення дітей. Проведення часу в інтернеті сприяє формуванню їхніх поглядів на життя та адаптацію до суспільних норм та правил.

Цей період розвитку дитячої психіки характеризується появою значної кількості страхів, що є цілком природним явищем для цього віку. У дітей молодшого віку фантазія та образне мислення зазвичай дуже розвинуті, однак критичне мислення і логіка перебувають ще на стадії формування. Особливо чутливими до страхів стають діти з розвиненою уявою. Для них переживання страху може бути надзвичайно яскравим, іноді навіть болісним. Водночас вони вже мають певний рівень усвідомлення і можуть розуміти, що їхні страхи не відповідають реальності. Проте відчуття сорому часто змушує їх приховувати свої переживання від батьків, залишаючись сам-на-сам із

власними емоціями. Деякі з дітей живуть із цими страхами протягом багатьох років, перебуваючи у стані постійного емоційного напруження і не отримуючи необхідної підтримки чи уваги з боку сім'ї, яка може навіть не підозрювати про те, що діється у внутрішньому світі дитини.

Також варто звернути увагу на специфіку сприйняття дітьми медіаконтенту. Лише у віці близько шести років у дитини починає з'являтися здатність усвідомлювати, що анімаційні фільми чи мультфільми є вигаданими, тобто нереальними. Проте до семирічного віку більшість дітей усе ще не здатні впевнено відрізнити вигадку від реального життя, особливо в медіасередовищі. Це обумовлено недостатнім розвитком самоусвідомлення: дитині складно зрозуміти, де закінчується зовнішній світ і починаються власні уявлення або фантазії. Тому якщо побачене на екрані спричиняє сильні враження чи страхи, дитина не може впоратися з ними самотійно, бо їй бракує раціонального пояснення, яке допоможе відмежувати вигадку від реального досвіду.

Дитячий світ у цьому віці можна охарактеризувати як подвійний: з одного боку це реальність повсякденності, де дорослі забезпечують безпеку і стабільність, а з іншого – прихований фантазійний світ, який накладається на матеріальну дійсність. Для дитини звичайна річ може миттєво перетворитися у щось загадкове та загрозливе: шафа може стати порталом у невідоме, а пляма на стіні здатна перетворитися у двері до світу страхітливих фантазій. У такі моменти дитина ніби втрачає контроль над своїм світом переживань – ці миттєві трансформації виконуються нею несвідомо. Однак присутність дорослих допомагає дитині залишатися вкоріненою в матеріальному світі. Зокрема, близькість матері часто стає символом захисту від усіх можливих страхів. Але як тільки дитина залишається наодинці, навіть найдрібніші елементи оточення можуть перетворитися на джерело тривоги чи страху. Особливо вразливими є діти молодше семи років через їхню домінуючу орієнтованість на візуальні стимули. Окремі кадри із фільмів чи мультфільмів – образи гротескних істот або агресивних тварин – можуть легко

перегукуватися з фантазіями та потрапляти в їхній «паралельний світ». Також сцени насильства над тваринами чи дітьми мають потужний емоційний вплив, залишаючись у свідомості маленької дитини надовго. Після шести-семи років досвід дітей та їхня здатність осмислювати інформацію стають достатньо розвинутими для того, щоб без сторонньої допомоги розрізняти реальне і вигадане. У цей час дитина починає поступово відрізняти фантазію від реальної загрози.

Діти у віці приблизно 8-9 років починають усвідомлювати штучний характер всіх медіапродуктів. Вони здатні розрізнити фантастику (вигадку) і реальність, зрозуміти відмінність між актором та його персонажем, а також усвідомити «несправжню» природу медійних подій. Все ж, дистанціюватися від найбільш реалістичних вигаданих медійних сюжетів їм буде досить складно аж до 12 років, коли їхня психіка стане більш готовою до виконання таких завдань.

Важливу роль у сприйнятті медіавпливу відіграє здатність співчувати іншим людям. Досягнувши приблизного віку дев'яти років, діти ще недостатньо вміють уявити себе на місці іншої особи. Це створює бар'єр у розумінні мотивації, яка визначає дії персонажів чи акторів, тобто чому вони чинять так або інакше в конкретній ситуації. Крім того, дітям до дев'яти років необхідна стороння допомога для аналізу наслідків поведінки, представленої в медіа. Тому вони можуть схвально оцінювати дії персонажів навіть тоді, коли ті є неприйнятними. У цьому віці рівень самоконтролю також менш розвинений порівняно зі старшими дітьми, через що молодші легше піддаються впливу і схильні повторювати поведінку, яку бачать у медіапродуктах.

Дослідження показують, що діти від дев'яти років стають значно критичнішими до реклами, сцен насильства у фільмах та інших медіапродуктів порівняно з молодшими дітьми. Починаючи приблизно з десяти років, у дітей виникає зацікавленість у перегляді контенту, призначеного для дорослої аудиторії.

1.3. Особливості впливу агресивного інформаційного середовища на дітей молодшого шкільного віку

Агресивне інформаційне середовище має багатогранний вплив на дітей молодшого шкільного віку. Ось основні аспекти цього впливу [48]:

1. Емоційний стан: діти, які піддаються впливу агресивного контенту, можуть переживати різноманітні негативні емоції, такі як страх, тривога та депресія. Постійний контакт з насильницькими зображеннями може викликати у них відчуття безвиході та безпорадності.

2. Формування моделей поведінки: діти молодшого шкільного віку активно наслідують поведінку, яку спостерігають у медіа. Якщо вони бачать насильницькі дії або агресію як прийнятні, це може призвести до формування деструктивних моделей поведінки в реальному житті. Діти можуть вважати агресію адекватним способом вирішення конфліктів.

3. Зниження емпатії: агресивний контент може знижувати рівень емпатії у дітей, що призводить до меншого розуміння почуттів інших людей. Вони можуть стати менш чутливими до страждань інших, що негативно вплине на їх соціальні взаємодії та стосунки з однолітками.

4. Толерантність до насильства: звикання до агресивного контенту може призвести до підвищення толерантності до насильства. Діти можуть почати сприймати насильство як норму, що в подальшому може вплинути на їх поведінку в стосунках з ровесниками та членами сім'ї.

5. Порушення соціальних навичок: діти, які піддаються агресивному інформаційному середовищу, можуть мати труднощі в розвитку соціальних навичок. Вони можуть виявляти агресію у спілкуванні та мати обмежені навички конструктивного вирішення конфліктів, що може призводити до соціальної ізоляції.

6. Вплив на навчання та увагу: агресивний контент може відволікати дітей від навчання та знижувати їхню здатність концентруватися. Частий перегляд агресивних програм може впливати на їхню академічну успішність,

оскільки діти можуть надавати перевагу розвагам, що не сприяють розвитку їхніх когнітивних навичок.

7. Розвиток стереотипів: агресивний контент часто підсилює стереотипи гендерних ролей та соціальних відносин. Діти можуть сприймати певні моделі поведінки як звичні та нормальні, що може призвести до формування упереджень та дискримінації.

Багато людей можуть не знати термін «кібербулінг», але з його проявами, як із формою соціальної жорстокості в онлайн-просторі, вже доводиться стикатися батькам та психологам-практикам. Хоча він має спільні риси з традиційним, офлайн-булінгом, кібербулінг є окремим явищем, яке лише недавно почало привертати увагу наукової спільноти. Він виник відносно недавно – у час, коли діти масово отримали доступ до мобільних телефонів та Інтернету.

Кібербулінг – це напад із метою завдання психологічної шкоди, що реалізується через електронну пошту, миттєві повідомлення, форуми, вебсайти, соціальні мережі. Його проявами можуть бути текстові повідомлення (СМС), зображення (фото чи відео), а також погрози або переслідування, здійснені за допомогою мобільного зв'язку. Цей тип булінгу ставить перед батьками, освітянами та іншими дорослими, які взаємодіють із дітьми, нові серйозні виклики. Хоча він здається нереальним через свою віртуальну природу, шкода, яку він завдає, є цілком реальною і значущою.

Наукове визначення кібербулінгу стикається з низкою проблем. Зокрема, це пов'язано з розмаїттям технологій, через які опосередковується комунікація, що впливає на визнання певних дій кібербулінгом. Крім того, визначення залежить від учасників конфлікту: наприклад, дії дорослих щодо дітей зазвичай не класифікуються як кібербулінг.

Віртуальний терор може проявлятися як у прямій формі (загрози чи образливі повідомлення, спрямовані безпосередньо до жертви), так і в непрямій (з використанням інших осіб для завдання шкоди). При цьому треті особи можуть навіть не усвідомлювати своєї участі, наприклад, клікаючи на

певний символ на сайті, де зламане програмне забезпечення відправляє з їхньої адреси додаткові образливі повідомлення жертві.

Кібербулінг, як і його традиційний варіант, охоплює широкий спектр форм поведінки – від нешкідливих жартів до серйозного психологічного тиску. На одному кінці цього континууму знаходяться жарты, які часом складно ідентифікувати як булінг. Однак вони мають потенціал ескалації до більш загрозливих проявів або можуть залишитися просто невдалим гумором. На іншому полюсі спектру – психологічний віртуальний терор, який може бути настільки шкідливим, що руйнує психічне здоров'я жертви, призводячи до суїцидів чи навіть смерті.

Важливо розуміти, що ключовою ознакою булінгу є систематична агресивна поведінка, яка має свідомий характер і супроводжується наміром завдати шкоди постраждалій особі. Ця поведінка засновується на дисбалансі влади – це може бути фізична перевага або домінування, закріплене соціальним статусом у групі. Сутність будь-якого булінгу полягає в досягненні чи підтриманні нерівності між людьми, створенні соціальної ізоляції, відчуженні або виключенні з комунікації. Кібербулінг виступає як форма боротьби за владу в її широкому розумінні – від права домінувати над іншими до права впливати та регулювати життя інших людей.

Зустріч із гриферами це зіткнення з Інтернет-хуліганами, які систематично заважають гравцям, особливо новачкам, насолоджуватися ігровим процесом. Вони завдають шкоди персонажам, блокують функціонал гри та створюють нестерпні умови для роботи всієї команди або переслідують окремих учасників онлайн-середовища.

Тематика виробництва, розповсюдження і зберігання дитячої порнографії залишається критично важливою. Варто пам'ятати, що, незалежно від можливої згоди дитини на участь у створенні порнографічних матеріалів, вся відповідальність беззаперечно лежить на дорослих. 20 січня 2010 року був ухвалений Закон України №1819-VI, спрямований на внесення змін до законодавства щодо боротьби з розповсюдженням дитячої

порнографії. Згідно зі статтею 301 Кримінального кодексу України, виготовлення чи поширення подібної продукції, а також примус неповнолітніх до участі у створенні вмісту порнографічного характеру тягнуть за собою покарання у вигляді позбавлення волі строком від п'яти до десяти років.

Шахрайство в Інтернеті або ж через мобільні технології є злочином, який здійснюється за допомогою сучасних цифрових можливостей. Кримінальний кодекс України передбачає покарання за шахрайство залежно від його характеру та обставин – від трьох до дванадцяти років позбавлення волі з конфіскацією майна. Особлива частина Розділу XVI містить статті, що встановлюють відповідальність за злочини у сфері використання комп'ютерної техніки, систем і мереж електрозв'язку.

Сьогодні поняття медіанасильства дедалі частіше використовується для оцінки окремих жанрів, конкретних сцен чи навіть особливостей взаємодії у межах комунікаційного процесу. Це явище охоплює кілька видів насильницького контенту в медіа, серед яких можна виокремити такі категорії, як контактне фізичне насильство (зображення ударів, ляпасів чи навіть штовхань), озброєне насильство (дії з використанням вогнепальної, гострої або тупої зброї), а також акти насилля над злочинцями, сцени фізичних тортур або ж прояви воєнного насильства.

Крім цього, до медіанасильства відносять демонстрацію погроз із використанням засобів фізичного тиску та епізоди психологічного насильства. Наприклад, це можуть бути сцени, де люди стикаються з публічним приниженням або моральним тиском. Втім, варто зазначити, що медійний контент у більшості випадків не справляє прямого безпосереднього впливу на поведінку індивіда. Основний ефект від споживання такого контенту зазвичай проявляється у формі ментальних вражень, які складаються з отриманих понять, емоцій і переживань. Вони інтегруються у свідомість людини, де змішуються з іншими набутими знаннями, нормами, цінностями і досвідом, формованим у процесі життя через сім'ю, навчання у школі чи спілкування із друзями й однолітками.

Здебільшого вплив власного життєвого досвіду або спостереження за найближчим оточенням виявляється набагато значущішим порівняно з тим, що пропонують медіа. Попри це, існують численні дослідження, які демонструють зв'язок між зображеннями насильства у фільмах чи телепередачах і можливістю їх імітації глядачами. Особливо чутливо до такого контенту реагують діти молодшого віку. Батьки нерідко вказують на те, що діти підсвідомо відтворюють під час своїх ігор побачені елементи телевізійних передач, серед яких трапляються й сцени насильства. Маленькі діти мають підвищену схильність переносити побачене у свої ігрові сценарії. Варто також зазначити, що сцени насильства в анімаційних фільмах чи ті, що демонструються персонажами, з якими дитина не ототожнює себе, часто мають значно менший вплив на виникнення тенденцій до наслідування побачених дій.

Дослідження, проведені в Сполучених Штатах Америки та Європі у 1980-х роках, підтвердили існування значущого зв'язку між спостереженням сцен насильства у медіа та зростанням рівня агресивності поведінки. Як стало відомо, і дівчатка, і хлопчики незалежно від віку, які регулярно бачать сцени телевізійного насилля, проявляють значно більшу агресивність порівняно з тими, хто не стикається із такою формою контенту. Особливо яскраво цей зв'язок простежується у дітей молодшого шкільного віку, де висока чутливість до навколишнього середовища сприяє більш вираженому впливу подібних сюжетів.

У підлітків цей ефект зростає, коли сцени насильства в медіапродуктах супроводжуються елементами еротичного характеру, посилюючи психологічний вплив на глядача. Аналогічна тенденція спостерігається і в разі впливу відеоігор, комп'ютерних ігор та інтерактивних програм для мобільних пристроїв – вони також демонструють потенціал для формування агресивної поведінки у користувачів, особливо молодшого віку. У довгостроковій перспективі цей феномен пояснюється певними психосоціальними механізмами, які знайшли відображення в теорії соціального навчання

Альберта Бандури чи концепції десенсибілізації, запропонованій дослідниками Крістофером Гаррісоном і Джеймсом Кантером. Вони наголошують, що тривале й інтенсивне сприйняття сцен насильства призводить до поступового зниження чутливості до агресії та формування таких моделей поведінки.

Для того щоб цілісно оцінити вплив медіанасильства на розвиток особистості, необхідно не лише констатувати факт його присутності в певному контенті, але й звертати увагу на різні характеристики цих сцен та обставини їх демонстрації, а саме – контекст, у якому реалізоване насильство. Дослідження показують помітні варіації у сприйнятті агресивного контенту залежно від віку дитини.

Так, діти від семи років і старше схильні сприймати фізичне насильство у мультфільмах або анімаційних фільмах як менш реалістичне, а отже, вони не ставляться до нього з такою серйозністю. Як наслідок, таке насильство викликає у них менші емоційні реакції, такі як страх чи агресія. У той самий час діти молодшого віку – до семи років – не завжди можуть усвідомити умовність насилля у мультфільмах і часто сприймають його серйозніше, ніж воно є насправді. Реальність переживання такого контенту для них настільки висока, що навіть одна сцена насильства здатна зробити певний анімаційний чи художній продукт абсолютно неприйнятним для перегляду цією віковою аудиторією.

Отже, ці дослідження доводять важливість вдосконалення підходів до створення медійного контенту для дітей і підлітків та акцентують увагу на обов'язку батьків і вихователів контролювати медіаспоживання. Особлива увага повинна приділятися змістовним характеристикам, контексту подій та ситуаціям у кінофільмах, мультфільмах чи ігрових продуктах для уникнення негативного впливу на несформовану психіку дитини.

РОЗДІЛ II

ЕМПІРИЧНО-ДІАГНОСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО

ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Організація та методи емпіричного дослідження

Сприйняття медіа значною мірою залежить від вікових особливостей, які формуються згідно з когнітивним розвитком дітей, їхньою здатністю розрізняти реальність і набувати соціального досвіду на різних етапах. Ці відмінності настільки суттєві, що без їх урахування складно об'єктивно оцінити вплив медіа та дати відповідь на питання про користь чи потенційну небезпеку використання тих чи інших медіапродуктів. Інтенсивна розумова діяльність дитини викликає помітні зміни у функціонуванні організму: відбуваються коливання кровообігу, змінюються дихальні функції, температура тіла і рівень м'язової сили.

Подібні зміни властиві будь-якій діяльності, причому їх інтенсивність і тривалість безпосередньо впливають на ефективність фізіологічних процесів. Варто зазначити, що при тривалому розумовому навантаженні поступово знижується її результативність, оскільки це призводить до порушення функцій життєзабезпечення організму. Фізіологічні процеси сповільнюються, що є основою розвитку перевтоми, адже виснаження енергетичних ресурсів є природним наслідком будь-якої активності. Якщо організм дитини не здатний відновити нормальне функціонування у встановлений час, це може свідчити про перевтому. Остання проявляється низкою симптомів, таких як головний біль чи безсоння.

У випадках, коли звичайного відпочинку недостатньо для відновлення фізіологічних процесів, діагностується глибший рівень перевтоми. В таких ситуаціях дитині потрібне спеціальне втручання: зміна режиму дня, збільшення тривалості сну, дотримання збалансованого харчування та створення умов для якісного відновлення організму.

Коли дитина поринає у віртуальний світ гри, її м'язи одночасно напружуються і гальмуються. В реальному житті немає потреби активно рухатися – бігати, стрибати, розмахувати руками. Усі дії зводяться лише до руху пальця на екрані мобільного пристрою чи маніпуляцій рукою з комп'ютерною мишкою.

Загальмованість фізичних рухів накопичує напругу в тілі, що поступово трансформується у додатковий стрес і утруднює усвідомлення власного, наче знерухомленого, тіла. Брак можливості вивчати й розуміти свій фізичний потенціал у дошкільному та молодшому шкільному віці, спричинений надмірним зосередженням часу на медіа-активностях, проявляється у підлітковому періоді. У цей час гормональні зміни організму додають нових викликів, ускладнюючи формування правильного сприйняття себе. Втрата контакту з власним тілом знижує впевненість у собі, викликає відчуття слабкості і демотивує до активності.

Як наслідок, дитина починає втрачати соціальний статус серед однолітків, відстає у підліткових «іграх» за вплив, лідерство й прихильність. Невирішені проблеми підліткового періоду нерідко визначають характер людини в дорослому житті, впливаючи навіть на її майбутню долю.

У світлі викладених фактів поставлено завдання дослідити психологічні особливості сучасних молодших школярів та їхнє інформаційне середовище. Для забезпечення достовірності результатів нашого дослідження обрано пряму взаємодію із дітьми віком 9–10 років – учнями 4 класу Луцького ліцею №5, а також діти, які займаються в Психологічному консультативному центрі при кафедрі практичної психології та психодіагностики. Загалом 33 дитини. Додатково до вибірки дітей долучено групу дорослих, а саме батьків учнів цього класу. Участь у дослідженні взяли 32 батька та матері, віковий діапазон яких становив від 32 до 41 року.

Наше дослідження проходило в чотири етапи:

1. Складався з підбору емпіричних методик для вибірки дитячої та дорослої.

2. Другий етап, складався з проведення опитування з дітьми молодшого шкільного віку.

3. Третій етап, стосувався роботи з батьками.

4. Четвертий етап, передбачав опрацювання отриманих результатів та оформлення кваліфікаційної роботи.

Робота над нашим дослідженням тривала більше одного року.

Для досягнення поставлених цілей та завдань дослідження ми підібрали наступні методики. Для дитячої вибірки: методика «Визначення самооцінки особистості»; методика «Як правильно вчинити?»; Дитячий опитувальник неврозів (ДОН) В. В. Седнєвата; «Дослідження мислення». Для дорослої вибірки: авторська анкета «особливості впливу інформаційного середовища на дитину» та Методика з виявлення агресивності дитини [5].

Методику *«Визначення самооцінки особистості»* (див. Додаток А) ми використали з метою визначення того, як дитина оцінює себе. Оскільки, часто в інформаційному середовищі, зустрічаються певні шаблони розуму, краси, стилю одягу тощо. І, взагалі, те, як люди оцінюють себе, відіграє важливу роль у їхньому емоційному та фізичному благополуччі, якості життя та підтримці стосунків із собою та оточенням. Достатня самооцінка допомагає людям здобути стійкість і почуття власної гідності, а також знайти баланс у різних сферах свого життя. Водночас низька або завищена самооцінка ускладнює самореалізацію, побудову стосунків і реалістичне сприйняття себе та навколишнього світу.

Люди з низькою самооцінкою вважають себе гіршими, ніж вони є насправді. Низька впевненість у собі – це те, що ми всі відчуваємо час від часу, але люди з низькою самооцінкою живуть із цим довгий час. В основі низької самооцінки лежать глибоко вкорінені негативні переконання про себе і про світ: «Я погана людина», «Я нікому не можу довіряти». Люди з низькою самооцінкою можуть сильно покладатися на думку оточуючих, тому що їм складно об'єктивно оцінити себе. Наприклад, якщо хтось каже їм, що вони не вміють співати, вони припускають, що не вміють співати.

Тому близьке та підтримуюче спілкування в сім'ї; не нехтуванням інтересами дитини, повинні стимулювати достатньо хороший рівень самооцінки дітей. Дана методика визначає такі рівні дитячої самооцінки: Самооцінка вважається середньою (адекватною), якщо її показник знаходиться в межах 0,4 – 0,6. Якщо її показник перебільшує 0,6 – самооцінка завищена. Якщо показник менший ніж 0,4 – самооцінка занижена.

Методику «**Як вчинити?**» (див. Додаток Б) ми застосували з метою визначення рівня моральності учнів молодшої ланки. Моральне виховання характеру дітей – одне з найважливіших завдань сім'ї та школи. Це не дивно, адже моральне виховання наших дітей – справа само собою зрозуміла. Це пов'язано з тим, що роль моралі в нашому суспільному житті стає дедалі вагомішою, а сфера дії моральних чинників розширюється. Моральне виховання – це процес, спрямований на загальне формування і розвиток особистості дитини і пов'язаний із формуванням у неї ставлення до Батьківщини, суспільства, людей, праці, обов'язків і самої себе. У процесі морального виховання суспільство та оточення повинно виховувати патріотизм, товариськість, позитивне ставлення до дійсності, глибоку повагу до власного народу. Завдання морального виховання – перетворити такі суспільні вимоги, як обов'язок, честь, совість, гідність, на внутрішній стимул особистості кожної дитини. Про ефективність процесу морального виховання свідчить моральний розвиток або вихованість дитини. Головними критеріями моральної вихованості, на думку сучасних науковців є моральна свідомість, моральні ідеали, міжособистісні стосунки в дитячому колективі, рівень дитячої самосвідомості, трудової активності, вимогливості до себе, дисциплінованість, а також ставлення до вчителя.

Ми уже говорили про те, що моральність дитина засвоює зі свого оточення; з тих прикладів моральної/неморальної поведінки, які вона спостерігає в режимі офлайн та онлайн.

Дана методика дозволяє визначити: за результатами виконання 4 проблемних ситуацій учня можна віднести до однієї із 4 груп:

Учень, який під час виконання завдань часто приймає помилкові рішення – вибрані ним акти поведінки суперечать змісту моральних норм, включається в 1 групу (нестійке ставлення).

Учень, який готовий відмовитись від свого рішення за найменшого «тиску», включається в 2 групу (недостатньо стійке, пасивне ставлення).

Учень, який активно відстоює свою думку, але в деяких виняткових випадках схильний до компромісних рішень.

Учень, який зумів під час виконання всіх завдань зробити правильний вибір – активно стійке ставлення до моральних норм.

Методику на дослідження мислення (див. Додаток В) ми використали, щоб виявити рівень розвитку узагальнення: високий рівень розвитку узагальнення; середній рівень розвитку узагальнення, не завжди може виділити істотні ознаки предметів; здатність до узагальнення розвинена слабо.

У нестабільній ситуації формування особистості виявлення та розвиток її талантів має безліч особливостей. Сучасний зміст феномену мислення обов'язково апелює до критичності. Тобто здатності людини долати схильність до однозначно догматичного сприйняття світу, аналізувати проблеми з різних боків, використовувати інформацію з багатьох джерел, відокремлювати об'єктивні факти від суб'єктивних думок про них, логічні умови від будь-яких забобонів і припущень. Це здатність людини правильно визначати причини та припущення проблем у своєму житті та готовність докладати зусиль для їх практичного подолання [24]. Сучасні діти не зможуть досягти успіху і бути затребуваними в суспільстві, якщо не володітимуть такими характеристиками критичного мислення, як усвідомленість, відповідальність, цілеспрямованість, раціональність, контрольованість, незалежність, самоаналіз, самоорганізація та дисципліна. Та надмірне споживання інформації, що йде звідусіль, може шкідливо впливати на здатність мислити, тримати фокус уваги; раціонально використовувати час та усвідомлено обирати контент.

Дитячий опитувальник неврозів (ДОН) В. В. Седнєвата (див. Додаток Ж) має кілька ключових цілей, які пов'язані з визначенням та оцінкою психологічного стану дітей. Основні цілі використання цього опитувальника включають:

1. Діагностику неврозів: ДОН дозволяє виявити наявність невротичних розладів у дітей, що може допомогти в подальшій терапії та корекції.
2. Оцінка симптоматики: Опитувальник фіксує різні прояви неврозів, такі як тривожність, страхи, нав'язливі думки та поведінка. Це дозволяє зрозуміти, які саме симптоми найбільше турбують дитину.
3. Моніторинг змін: Використання опитувальника в динаміці дозволяє відстежувати ефективність проведеної терапії та корекційних заходів.
4. Визначення потреб у корекції: На основі отриманих результатів можна ідентифікувати специфічні потреби дитини в психологічній підтримці та корекції.
5. Покращення комунікації: Опитувальник може слугувати інструментом для обговорення психологічних проблем дитини з батьками та педагогами, що сприяє кращому розумінню її потреб.

Загалом, ДОН – це важливий інструмент для психологів, педагогів та інших фахівців, які працюють з дітьми, що допомагає виявити та адресувати невротичні розлади на ранніх стадіях.

Для дорослої вибірки ми використали авторську анкету **«Особливості впливу інформаційного середовища на дитину»** (див. додаток З) з метою визначення основних аспектів середовища, в якому перебувають діти. Авторська анкета для батьків молодших школярів на тему «Особливості впливу інформаційного середовища на дитину» може бути використана для кількох цілей, які стосуються вивчення та аналізу впливу медіа та інформаційних технологій на розвиток дітей. Ось кілька основних напрямків використання такої анкети:

1. Дослідження медіаспоживання: анкета може допомогти виявити, які саме медіа-ресурси (телебачення, інтернет, соціальні мережі, ігри)

використовують діти, а також скільки часу вони проводять у цих середовищах. Це дозволяє зрозуміти медіа-переваги дітей та їхню активність у цифровому світі.

2. Оцінка впливу медіа на поведінку та розвиток: зібрані дані можуть бути використані для дослідження впливу інформаційного середовища на поведінку, емоційний стан, соціальні навички та навчальні досягнення дітей. Наприклад, можна проаналізувати, як різні види медіа впливають на особистісний розвиток, стосунки з однолітками та загальну адаптацію в школі.

3. Визначення батьківських установок: анкета може допомогти виявити, які уявлення, страхи та сподівання мають батьки щодо впливу медіа на своїх дітей. Це може включати питання про контроль за медіа-контентом, бажану тривалість користування гаджетами, а також про стратегії виховання, які застосовуються в родині.

4. Ідентифікація ризиків та потреб: за допомогою анкети можна виявити потенційні ризики, пов'язані з медіа середовищем, такі як кібербулінг, надмірне використання гаджетів або вплив насильницького контенту. Це дозволяє не лише зрозуміти, з якими проблемами стикаються діти, але й виявити потреби батьків у підтримці та інформаційній допомозі.

5. Розробка рекомендацій: на основі отриманих даних можна скласти рекомендації для батьків щодо безпечного та конструктивного використання медіа. Це можуть бути поради щодо вибору контенту, обмежень по часу користування, а також роль батьків у навчанні дітей критично мислити щодо інформації, яку вони споживають.

6. Формування програми просвіти для батьків: анкета може слугувати основою для створення навчальних програм або семінарів, спрямованих на підвищення обізнаності батьків про вплив медіа на дітей. Це допоможе батькам краще розуміти, як підтримувати своїх дітей у цифровому середовищі.

«Методику з виявлення агресивності дитини» (див. Додаток Д) ми використали з метою визначення рівня прояву агресивності серед дітей молодшого шкільного віку. Методика дозволяє отримати об'єктивні дані про

рівень агресивності дітей, що може бути важливим для розуміння їх соціальної адаптації та емоційного стану. Батьківські відповіді можуть вказувати на те, як дитина взаємодіє з однолітками та дорослими.

Також, використання цієї методики може допомогти виявити можливі фактори, які сприяють або, навпаки, знижують агресивність дитини. Це можуть бути як впливи ззовні (середовище, медіа), так і внутрішні (особистісні риси, емоційний фон).

Дослідити взаємозв'язок між медіаспоживанням та агресивністю. Дослідження може зосередитися на тому, як вплив інформаційного середовища (наприклад, активне споживання агресивних ігор чи програм) корелює з рівнем агресивності у дітей, що може дати важливі результати для подальшого аналізу.

Загалом, включення методики в дослідження дозволяє більш комплексно підійти до вивчення особистості дитини та її взаємодії з оточенням у контексті впливу агресивного інформаційного середовища на дітей.

2.2. Аналіз отриманих результатів

За результатами методики «Визначення самооцінки особистості» у вибірці дітей 9-10 років ми отримали наступні результати:

Рівень самооцінки, яка вважається середньою (адекватною) було визначено у 45,5% досліджуваних. Завищена самооцінка була визначена серед 18,2% опитаних. Самооцінка занижена у 36,3% опитаних (Рис. 2.1.).

Низька самооцінка характеризується недостатньою або спотвореною оцінкою власних здібностей, компетентності та досягнень. Люди з таким станом часто недооцінюють себе, вважаючи менш талановитими чи привабливими, ніж вони є насправді, що породжує почуття нікчемності та небажаності. Це значно впливає на їхні рішення та поведінку, ускладнюючи

досягнення особистих цілей і задоволення від життя. Однією з причин погіршення самооцінки може бути соціальне середовище, яке висуває надмірні вимоги до зовнішнього вигляду чи успішності, що породжує почуття невідповідності. Важливу роль відіграють також взаємини з батьками та ровесниками, внутрішня схильність до перфекціонізму, а також повторювані невдачі й труднощі.

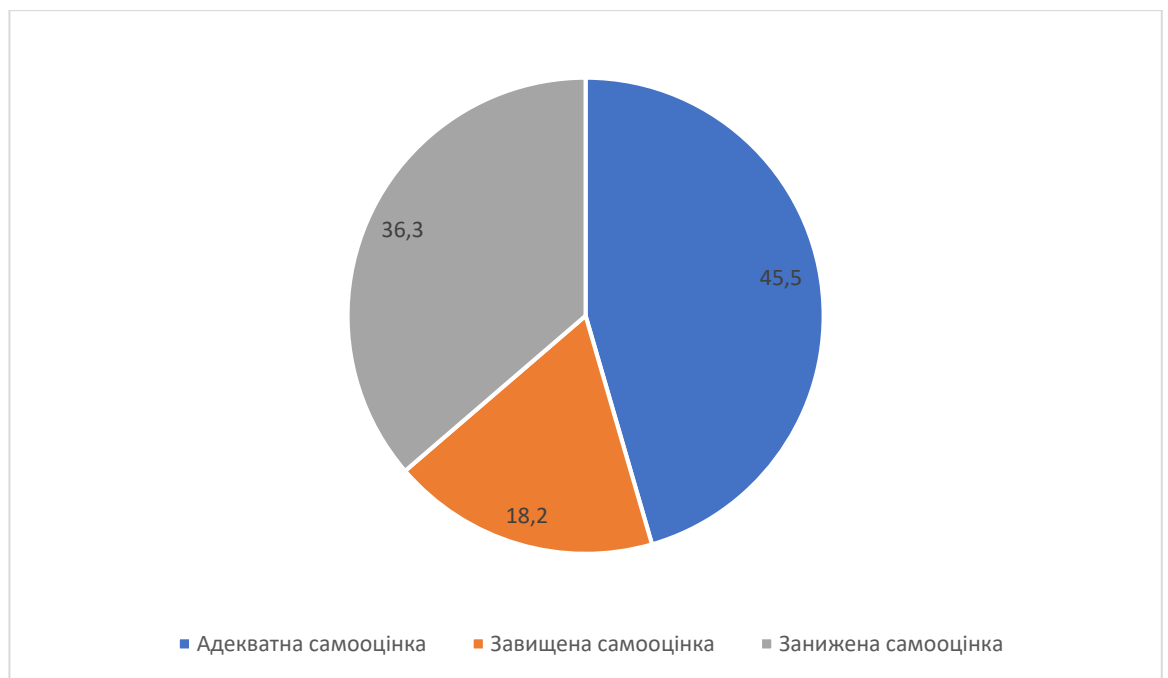

Рис. 2.1. Відсотковий розподіл рівня самооцінки у вибірці дітей молодшого шкільного віку ($n=33$)

З опитування видно, що у групі присутня й завищена самооцінка. Такі діти надмірно амбітні та самовпевнені, переоцінюють свій потенціал, помічають тільки позитивні риси і вважають себе «центром Всесвіту». Проблема полягає в тому, що у разі невдачі вони відчують сильні переживання, довгий час залишаються пригніченими і навіть впадають у депресію.

Вплив батьків, безсумнівно, є одним із головних чинників дитячої самооцінки. Надмірна і необґрунтована похвала, надмірна увага і примхливе

пустощі з боку батьків негативно позначаються на розвитку самооцінки дитини.

У багатьох випадках у свідомості дитини виникають внутрішньо особистісні конфлікти. Дитина починає порівнювати себе з іншими дітьми і розуміє, що її успіхи не тільки не відрізняються від успіхів однолітків, а можуть бути й гіршими. Що, відповідно, викликає неприйняття, відмову іти на гурток, чи в клас. Висока самооцінка дитини часто стає причиною проблем у спілкуванні з однолітками. У своїй свідомості діти не помічають усього, що може спотворити реальність і порушити їхню самооцінку.

Тепла сімейна атмосфера, увага, турбота і розуміння з боку батьків – важливий фундамент для формування у будь-якої дитини достатньої самооцінки. Звісно, щ на розвиток особистості людини впливає безліч чинників. Кажуть, що «всі люди родом з дитинства», тому що саме в цей період формується особистісний стрижень і самооцінка. На жаль, багатьом дітям не вистачає самосвідомості.

За результатами проведеної методики «Як правильно вчинити?» було отримано наступні показники щодо ставлення учнів до моральних норм, які демонструють їхнє рішення у певних ситуаціях. У першу групу, яка характеризується нестійким ставленням до моральних принципів, було віднесено учнів, які під час виконання завдань часто приймали помилкові рішення. Їхній вибір поведінки суперечив змісту моральних норм. До цієї категорії належало 6,1% опитаних.

Друга група включає учнів, які виявляли недостатньо стійке та пасивне ставлення. Ці школярі були схильні змінювати своє рішення за найменшого зовнішнього впливу чи тиску. Ця група виявилась найчисленнішою, адже до неї увійшли 69,6% опитаних. Третя група складалася з учнів, які, незважаючи на те, що активно відстоюють свою точку зору, у деяких виняткових випадках готові йти на компроміси. Таких респондентів зафіксовано 3,1%. Нарешті, останню групу утворили учні, які зуміли продемонструвати здатність зробити правильний вибір у ході виконання усіх завдань методики. Ці школярі

демонстрували активне і стійке дотримання моральних норм. До цієї групи належало 21,2% опитаних. Графічне відображення цих даних представлено на рисунку 2.2.

Сучасні діти молодшого шкільного віку дедалі частіше демонструють пасивність у різних аспектах свого життя, що зокрема проявляється у недостатній активності при захисті моральних цінностей і принципів. Ця тенденція може бути обумовлена низкою важливих факторів, які варто детально розглянути, аби краще розуміти причини такого явища та знайти шляхи його подолання.

Перш за все, значний вплив на пасивність дітей справляють сучасні технології та засоби масової інформації. Багато часу, проведеного перед екранами телевізорів, комп'ютерів чи смартфонів, значно знижує рівень їхньої фізичної активності та обмежує можливості для живого спілкування. Віртуальне середовище здебільшого позбавлене глибоких емоційних відчуттів та не стимулює до активного обстоювання власних переконань. Онлайн-комунікація часто відбувається поверхово, не вимагаючи від дітей ані стійкості у поглядах, ані комплексного розуміння моральних цінностей.

Чинником, що ще більше посилює цю проблему, є зниження рівня живої соціальної взаємодії. Зокрема, сучасна система освіти, включно із поширенням дистанційного навчання, значно скорочує реальні контакти між однолітками. Це обмежує розвиток соціальних навичок, що є фундаментом для формування здатності відкрито висловлювати свої думки чи захищати принципи. Відчуваючи брак практичного досвіду в подібних ситуаціях, діти можуть ставати більш стриманими і схильними уникати дискусій.

Особливу роль у цьому процесі відіграє сімейне виховання і приклад батьків. Щоденно діти спостерігають за поведінкою близьких дорослих і часто переймають їхній стиль життя та спосіб мислення. Якщо в сім'ях не культивується активна позиція щодо моральних цінностей або якщо батьки самі демонструють байдужість до соціальних та етичних проблем, діти духмяно сприймають таку апатію як нормальний взірець для наслідування. Ще

одним аспектом є страх осуду та загалом недостатня впевненість у собі, що властиве багатьом дітям молодшого віку. Такий страх призводить до того, що вони намагаються уникати будь-яких конфліктів, ухиляючись від висловлення своїх думок чи відкритого захисту переконань.

Окрім цього, відсутність розвинених навичок критичного мислення також може стримувати їхнє прагнення до активності. У школах часто приділяється недостатньо уваги формуванню вміння аналізувати ситуації, робити обґрунтовані висновки та розглядати моральні аспекти поведінки у широкому контексті. У результаті діти нерідко залишаються пасивними спостерігачами замість того, щоб присвячувати себе активним діям і позиціонуванню власних ідей. Окремо слід згадати соціальні та матеріальні умови, в яких зростають діти. Відсутність стабільності або підтримки вдома чи в соціальному оточенні може змушувати дітей зосереджуватися виключно на базових потребах та пристосуванні до обставин, що не сприяє розвитку ініціативності чи внутрішнього відчуття справедливості.

Для виправлення цієї ситуації важливо створити сприятливе середовище для розвитку дітей, яке б заохочувало їх до активної участі у соціальному житті та формування власних поглядів. Це включає підтримку з боку родини, школи і друзів, розвиток впевненості у собі через практичні приклади та методи навчання, спрямовані на формування критичного мислення. Навчання має орієнтуватися не лише на академічні здібності, а й на уяву, здатність до творчого пристосування.

З графіка видно, що більшість дітей демонструють доволі пасивну поведінку. Водночас спостерігається значна частка тих, хто активно відстоює власні переконання щодо моральних норм і не схильний до компромісів чи обговорень. Їхня позиція є чіткою та непохитною.

Отримані в ході емпіричного обрахунку дані свідчать про рівень сформованості морально-етичних орієнтацій та стійкості поведінки молодших школярів в умовах зовнішнього впливу, зокрема — агресивного інформаційного середовища.

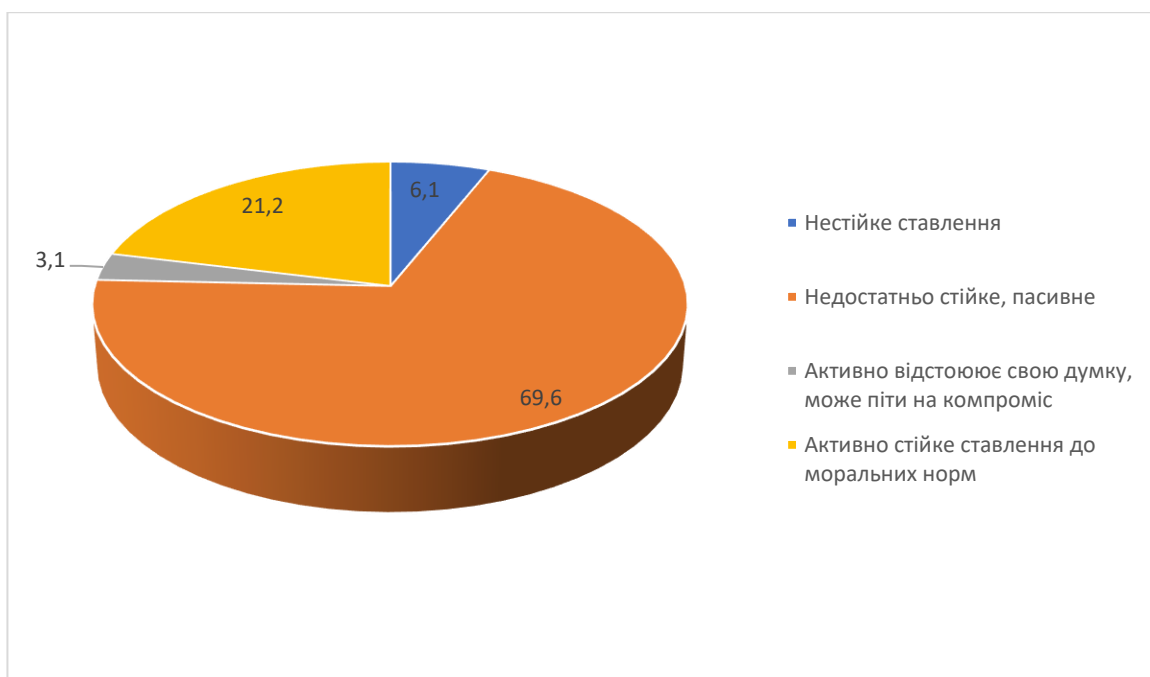

Рис. 2.2. Відсотковий розподіл відповідей у вибірці дітей, що стосується рівня розвитку моральності (n=33)

- Друга група (69,6%) – найчисленніша, що свідчить про високу вразливість більшості молодших школярів до зовнішнього тиску. Їхня поведінка є нестійкою, що може бути наслідком недостатньої сформованості моральних орієнтирів, низького рівня критичного мислення або впливу агресивного медіаконтенту.
- Третя група (3,1%) – демонструє вміння відстоювати власну позицію, але з готовністю до компромісів. Це свідчить про початковий рівень моральної зрілості, де діти вже мають сформовану точку зору, але ще не завжди здатні протистояти впливу.
- Четверта група (21,2%) – учні, які послідовно дотримуються моральних норм, навіть у складних ситуаціях. Це свідчить про високий рівень моральної саморегуляції, емоційної стійкості та сформованих етичних уявлень.

Більшість молодших школярів ще не мають достатньої психологічної стійкості для самостійного протистояння агресивному інформаційному впливу. Це підкреслює необхідність цілеспрямованої роботи педагогів і

батьків щодо розвитку критичного мислення, емоційної саморегуляції та моральних орієнтацій у дітей.

За підсумками дослідження, проведеного за методикою «Дитячий опитувальник неврозів» (ДОН), розробленою В. В. Седнєватим, отримано такі результати. Зокрема, аналіз за шкалою депресії, яка визначає ключові прояви депресивних розладів з урахуванням вікових особливостей, висвітлив кілька важливих аспектів. Основні прояви цього стану зафіксовані як зниження загального життєвого тону, поява відчуття пригніченості, туги, а також низької самооцінки.

Додатково виявлено сповільнення мисленнєвих процесів, рухову ригідність і відчуття безвихідності. За таких умов увага дітей часто важко переключається на зовнішні стимули, що ще більше ускладнює їх адаптацію до навколишнього середовища. При детальному аналізі вікових особливостей у молодших дітей досить часто спостерігаються функціональні порушення в роботі вегетативної системи. Це може проявлятися у вигляді збоїв у серцево-судинній системі, порушеннях шлунково-кишкового тракту та нерегулярностях у роботі дихальної системи.

У той же час, у дітей шкільного віку (переважно молодшого шкільного віку) депресивні розлади здебільшого відображаються в погіршенні навчальної успішності, що нерідко є одним із перших сигналів проблеми. Особливістю цієї вікової групи є те, що у молодших дітей депресивні розлади досить часто можуть проявлятися в формі різних поведінкових порушень, які стають так званими еквівалентами емоційного розладу. Незважаючи на поширеність окремих симптомів, високих і середніх значень за шкалою депресії в межах вибірки виявлено не було. Проте у незначній частини опитаних – 6,1% – зафіксовано низький рівень проявів цього симптомокомплексу, що може свідчити про слабо виражені депресивні тенденції на фоні загальної емоційної нестабільності.

За шкалою астенії, яка виявляє найбільш типові порушення уваги, мислення, пам'яті та працездатності, характерних для вікових особливостей

астенічного синдрому у дітей. Так, в першу чергу, астенічні розлади в дитячому віці проявляються порушенням уваги у вигляді його підвищеної виснаженості та відволікання. Мислення відрізняється сповільненістю, погіршенням асоціацій, що особливо яскраво спостерігається в молодших класах і може призводити до помилкової діагностики стійкої інтелектуальної неспроможності дитини. З порушень пам'яті найбільш типовим є анекфорія (порушення відтворення) у поєднанні зі слабкістю запам'ятовування на кшталт слабкості, уповільненості його, що формує специфічний дитячий синдром інфантильно-астенічних розладів пам'яті.

Наступним специфічним для дитячої астенії феноменом є підвищена емоційна чутливість, ранимість, невмотивовані примхи. У більш старшому віці ці явища можуть змінюватися млявістю та байдужістю – апатичним синдромом. Прояв розладів такого типу завжди свідчить про тяжкість та вираженість астенічних розладів. Високий рівень за даною шкалою отримали 3,1% опитаних дітей; середній рівень також визначено у 3,1% опитаних; низький рівень симптоматики визначено у 15,2% опитаних.

Спектр порушень поведінки у дитячому віці надзвичайно широкий, охоплюючи різні форми, кожна з яких має свою специфіку. У контексті тесту-опитувальника автори ставили перед шкалою мету визначати найбільш виражені гіперстенічні форми порушень поведінки, які зазвичай проявляються через агресивність, некерованість та антидисциплінарні дії.

Варто звернути увагу, що у молодшому та середньому шкільному віці, для якого власне і призначений цей тест, подібні поведінкові зміни часто спостерігаються як порушення загального контуру поведінки дитини зі зміщенням до варіантів, які раніше не були їй притаманні. Симптомокомплекс у рамках цієї шкали відзначається на трьох рівнях вираженості – низькому, середньому і високому, кожен із них проявляється рівномірно по 3,1%.

Що стосується шкали вегетативних розладів, її мета полягає у діагностиці специфічного компонента невротичних порушень у дітей молодшого та середнього шкільного віку, зокрема дисбалансу вегетативної

нервової системи. Ці порушення характеризуються надзвичайною різноманітністю проявів. Основна проблема полягає в тому, що вони в дітей часто виходять на перший план, маскуючи основні ознаки невротичних станів. Такі порушення можуть бути пов'язані з роботою серцево-судинної, дихальної, шлунково-кишкової або видільної систем і не мають органічного підґрунтя.

Серед найтипівіших форм вегетативних «масок» при дитячих неврозах (їх традиційно відносять до психосоматичних розладів) відзначають вегетативно-судинну або нейроциркуляторну дистонію, гастрити, дуоденіти, коліти та дискінезії шлунково-кишкового тракту, а також синдром нервового чи неповного вдиху. У дослідженні за цією шкалою показників не було виявлено.

Загалом вегетативна нервова система, як невід'ємна складова центральної нервової системи, забезпечує регуляцію автоматичних процесів організму. Однак при її дисфункціях можуть виникати різноманітні патологічні стани. Значну увагу привертають порушення сну, що, за свідченнями авторів, є частими у дитячому віці.

Слід підкреслити, що дистимічні порушення у дітей рідко трапляються у вигляді ізольованих розладів. Найчастіше вони є частиною ширшого клінічного спектра проявів, часом стаючи найпомітнішим або навіть єдиним симптомом, більш очевидним, ніж супутні депресивні чи астеничні стани. Так, для депресивного розладу характерні труднощі із засипанням, кошмарні сновидіння чи раннє пробудження.

У випадку ж астеничного синдрому більш поширеними є денна сонливість, відчуття невиспаності навіть за умов подовженого сну, а також втома одразу після пробудження. Варто також зазначити, що порушення сну, зокрема труднощі із засинанням або нічні страхи, можуть спостерігатися у дитячому віці як самостійне явище. У ході досліджень було встановлено, що високий рівень симптоматики мав місце у 6,1% дітей. Середній та низький рівні відзначені у по 3,1% випадків відповідно.

Шкала тривоги оцінює загальний емоційний стан, пов'язаний з очікуванням несприятливих подій і передчуття загрози. Вона вважається маркером інтенсивності процесу психологічної адаптації. Багато сучасних дослідників висувають гіпотезу, що підвищення рівня тривожності може бути початковою фазою розвитку невротичних розладів. Цей процес часто відбувається підсвідомо, створюючи негативний психологічний заряд, який у подальшому проявляється у найуразливіших точках організму – як у психічній, так і в соматичній сфері. Згідно з даними, висока симптоматика була зафіксована у 15,2% обстежених, середній рівень тривожності спостерігався у 12,2% дітей-учасників вибірки, а низький рівень тривожності відзначено у 18,2% респондентів (див. Табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

**Відсотковий розподіл результатів за методикою «Дитячий
опитувальник неврозів» (ДОН) В. В. Седнєвата**

Шкали	Високий показник симптомокомплексу	Середній показник	Низький показник
Депресія	-	-	6,1
Астенія	3,1	3,1	15,2
Порушення поведінки	3,1	3,1	3,1
Вегетативні розлади	-	-	-
Порушення сну	6,1	3,1	3,1
Тривога	15,2	12,2	18,2

З представленої таблиці стає зрозумілим, що найпоширенішим і найбільш проявленим психологічним розладом серед дітей є саме тривожність. Це явище можна пояснити впливом як зовнішнього середовища, так і поточних подій, адже країна перебуває у стані війни. Діти постійно

стикаються з великою кількістю інформації про небезпеку, чують звуки сирен під час повітряних тривог, стають свідками або учасниками травматичних подій, а також можуть переживати особисті втрати внаслідок бойових дій.

Окрім тривожності, у дітей також спостерігаються порушення сну, симптоми астенії (загальна слабкість і втомлюваність), а депресивні стани фіксуються з відносно низькими показниками. Проте це не зменшує значущість цих психологічних проблем, адже навіть незначні симптоми можуть впливати на якість життя дитини, її емоційний стан та здатність до соціалізації.

Результати аналізу, наведені у таблиці, дають змогу зробити висновок, що сучасні діти дедалі частіше стикаються із серйозними психологічними викликами. Особливо це проявляється в умовах нестабільних соціально-економічних і політичних обставин, таких як війна. Причини поширеності тривожності можна розділити на кілька ключових факторів: по-перше, значним тригером є несприятливий вплив довкілля. Діти, які проживають у зоні конфлікту або відчують його наслідки навіть опосередковано, щоденно стикаються зі стресовими ситуаціями. Звуки сирен, невизначеність майбутнього, напруженість або нестабільність у сім'ях і часто непередбачувані зміни обстановки сприяють формуванню почуття небезпеки та загрози.

По-друге, суттєвий вплив має інформаційний фон. Сучасні технології забезпечують дітям доступ до великого обсягу даних через новини, соціальні мережі чи розповіді дорослих. Але такий безперервний потік інформації про війну і пов'язані з нею страхітливі події часто є надмірно обтяжливим для дитячої психіки. Інформаційне перевантаження формує відчуття безпорадності та посилює тривожний стан. Таким чином, підвищений рівень тривожності серед дітей є природною реакцією на надзвичайно складні умови сучасного світу. Це підкреслює важливість системної підтримки та психологічної допомоги для дітей і сімей, які потребують адаптації до нових реалій й опанування ефективними стратегіями подолання стресу. Вжиття

таких заходів може суттєво зменшити прояви тривожності та допомогти дітям більш успішно справлятися зі складнощами навколишнього середовища.

Психологічні реакції, які виникають у дітей внаслідок пережитих втрат, є складним і багатогранним процесом, що відображається на їхньому емоційному стані та поведінці. Діти, які стикнулися з втратою близької людини, друзів чи навіть власного дому, нерідко відчують потужне внутрішнє занепокоєння, яке супроводжується постійним страхом втратити когось чи щось важливе знову. Це може проявлятися у вигляді сильного емоційного дискомфорту, що впливає на їх здатність адаптуватися до нових реалій життя. Одним із частих наслідків такого стану є порушення сну, яке виникає через глибоку тривогу, що просто не дає дитині розслабитися і відновитися уночі. Прояви можуть включати проблеми із засинанням, часті пробудження посеред ночі, нічні кошмари, а також загальну фізичну і розумову втому.

Стрес тільки підсилює ці симптоми, утворюючи замкнуте коло, де недосипання збільшує тривожність. Ще одним аспектом є прояв астенії – стану постійної виснаженості, що охоплює дитину як фізично, так і емоційно. Втома стає серйозною перешкодою для ефективного подолання тривожних ситуацій, пригнічує ініціативність та ще більше ускладнює процес адаптації. Враховуючи вищезгадані аспекти, надзвичайно важливо забезпечити комплексну психологічну підтримку та вжити заходів для пролонгованої роботи з такими дітьми. Це має включати індивідуальні чи групові консультації з кваліфікованими психологами, створення в навчальних закладах сприятливих умов для соціальної адаптації та розвитку дітей, а також активну участь батьків у процесі емоційного виховання і підтримки їхньої дитини. Комплексний підхід дозволить значно зменшити негативні наслідки пережитих втрат і допоможе дітям повернутися до стабільного емоційного стану.

За результатами методики «Дослідження мислення» було встановлено наступне: високий рівень розвитку здатності до узагальнення виявлено у

15,2% респондентів; середній рівень відзначено у 60,6%; у 24,2% опитаних здатність до узагальнення розвинена недостатньо, у них часто виникають труднощі з виділенням істотних ознак предметів (див. Рис. 2.3).

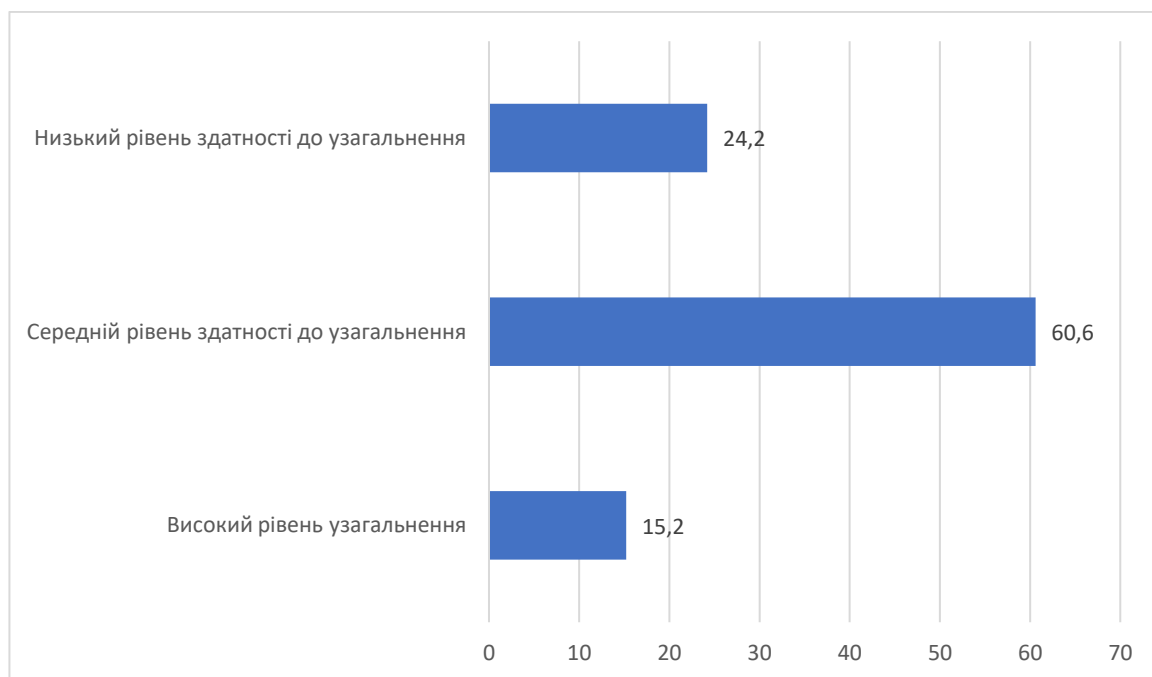

Рис. 2.3. Відсотковий розподіл відповідей молодших школярів за методикою «Дослідження мислення» (n=33)

Також ми запропонували методики для батьків. І за результатами авторської анкети «Особливості впливу інформаційного середовища на дитину» ми отримали наступні відповіді:

На запитання анкети «Чи контролюєте ви, що саме дивиться ваша дитина через мережу Інтернет?» Відповідь так, дали 40,6% вибірки батьків; «час від часу, намагаюсь це робити» сказали 34,4% респондентів. Відповідь «ні» дали 25% батьківської вибірки (пояснювали тим, що вони на роботі, діти залишаються самі, і це неможливо зробити) (див. Рис. 2.4.).

На запитання «Якщо так, то яким чином ви це контролюєте?», то 41,6% опитаних сказали, що встановили батьківський контроль на телефонах; «контролюю сам (ма), слухаю, що дивиться» – 33,3%; «передивляються історію переглядів» 25% вибірки батьків.

На запитання «Чи знаєте ви усіх друзів своєї дитини?» всі батьки 100% сказали, що «так».

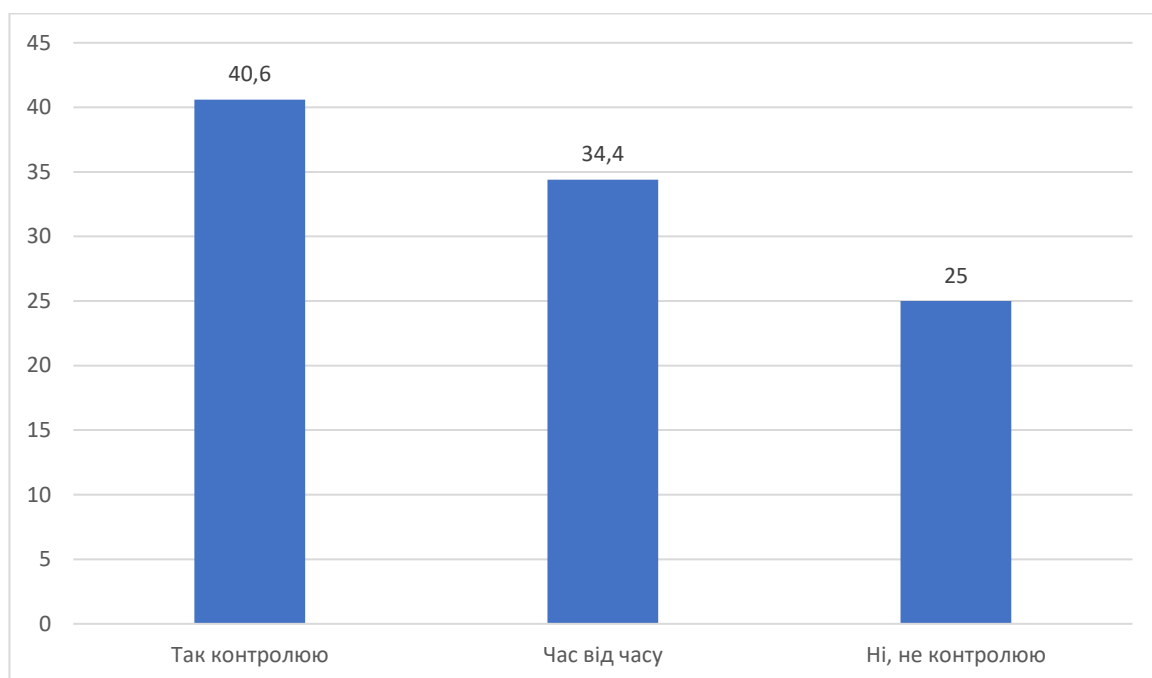

Рис. 2.4. Відсотковий розподіл відповідей батьків дітей молодших школярів на питання анкети «Чи контролюєте ви, що саме дивиться ваша дитина через мережу Інтернет?»

Опитування показало, що більшість дітей щодня проводять значний час в інформаційному просторі. Згідно з результатами, 59,4% респондентів відзначили, що їхні діти проводять 2-3 години в інтернеті або медіа; 34,3% зазначили 3-4 години; а 6,25% повідомили про використання понад 4 години на день. Аналіз відповідей на питання про вплив тривалого перебування в інтернеті на поведінку та емоційну сферу дітей підтвердив, що 78,1% батьків відзначають певні зміни. Серед поширених проблем називалися неуважність, схильність до агресивності, зниження концентрації, труднощі у виконанні завдань, нездатність приймати прохання чи виконувати обов'язки, а також одержимість темою прав при ігноруванні обов'язків.

Крім того, частина батьків зауважила проблеми з непосидючістю та труднощами у виконанні домашніх завдань. Лише 21,9% опитаних повідомили

відсутність таких змін. Що стосується впливу інформаційного середовища на мислення, увагу та самооцінку дітей, результати демонструють серйозні занепокоєння. 75% респондентів помітили негативний вплив, який проявляється у погіршенні пам'яті, зосередженості та загальної уваги. Натомість 25% батьків не зафіксували жодних змін у цих аспектах.

На запитання про те, чи виникає необхідність обмежувати час користування Інтернетом своєю дитиною, більшість респондентів, а саме 84,3%, відповіли ствердно. Основними мотивами для таких обмежень стали надмірне витрачання часу на онлайн-активності та складнощі дітей самостійно зупинити цей процес.

Менша частка опитаних, лише 6,3%, зазначили, що не регламентують час перебування дитини в Інтернеті. Водночас 9,4% батьків вибрали варіант «іноді», визнаючи, що вводять певні обмеження залежно від ситуації. У відповідь на запитання про реакцію дитини на такі обмеження, погляди респондентів розділилися.

Дещо понад третина батьків, а саме 31,4%, відзначили, що їхні діти нормально сприймають встановлені рамки часу. Проте частина респондентів заявила про виражені негативні емоції дітей: 25% повідомили про прояви невдоволення у формі емоційної збудженості або «психів». Ще 21,8% опитаних зауважили активний протест з боку дитини, виражений більш дратівливо й наполегливо. Таку ж частку (21,8%) становили ті батьки, які наголосили на збереженні доволі спокійного діалогу з дітьми, що дозволяє досягти домовленостей без значних конфліктів. Деталізована інформація представлена у відповідному графічному матеріалі (див. Рис. 2.5.).

Отримані дані свідчать про неоднорідність адаптаційних механізмів у дітей щодо цифрових обмежень, що потребує індивідуального підходу до виховання та розвитку навичок саморегуляції. Водночас, результати підкреслюють важливість налагодженого діалогу між батьками та дітьми як чинника зниження конфліктності та формування здорового ставлення до інформаційного середовища.

Рис. 2.5. Відсотковий розподіл відповідей батьків на питання «Як на обмеження реагує дитина?»

На запитання щодо впливу Інтернету на успішність дитини в навчанні та її здатність формувати міжособистісні контакти з однолітками відповіді опитаних респондентів свідчать про різноманітність поглядів на цю тему. Зокрема, 28,2% батьків вважають, що Інтернет таки має значний вплив, адже сучасні діти суттєво відрізняються від попередніх поколінь за своїми поведінковими й соціальними моделями.

Водночас 62,5% учасників опитування переконані у відсутності суттєвого впливу Інтернету в даному аспекті. Решта 9,3% респондентів зазначили, що їм важко сформулювати однозначну відповідь і вони не знають, як оцінити цей вплив. Інше запитання стосувалося того, чи проявляє сучасна дитина бажання займатися традиційними діяльностями, такими як прогулянки, малювання або складні творчі завдання – тобто чимось, що не пов'язано з використанням Інтернету чи онлайн-іграми. Тут опитування також продемонструвало неоднозначні результати: 31,4% батьків відзначили необхідність стимуляції та постійного мотивування дитини для таких занять.

При цьому 28,2% знайшли ситуацію цілком задовільною і повідомили, що їхні діти гуляють, активно беруть участь у різноманітних гуртках або хобі.

Однак найбільша група респондентів – 40,4% – висловила занепокоєння тим, що діти часто відмовляються виходити на вулицю або займатися традиційними формами дозвілля й натомість проводять максимальний час зі смартфоном чи іншими цифровими пристроями.

Щодо загальної оцінки інформаційного середовища, у якому перебувають сучасні діти, думки батьків також розділилися. Лише 6,3% опитаних вважають це середовище нормальним і не бачать у ньому нічого загрозливого. Натомість 15,5% зазначили нейтральну позицію з формулюванням «середовище, як середовище».

Переважно негативне ставлення підкреслили 31,3% батьків, які назвали сучасний цифровий простір насиченим непотрібною або навіть шкідливою інформацією. До них долучилися 21,7%, які акцентували увагу на великій кількості російського контенту, що вони розглядають як проблему для дітей.

Ще 25% респондентів оцінили інформаційний простір частково позитивно, зазначивши наявність там корисних і пізнавальних матеріалів, хоча сумніваються у зацікавленості дітей переглядати ці матеріали. Це свідчить про низький рівень медіаграмотності у дітей та потребу в супроводі дорослих. Таким чином, результати опитування вказують на різноманіття думок серед батьків щодо впливу цифрового середовища на дітей та розкривають складність вирішення питання про баланс між традиційними формами активності і зануренням у світ Інтернету та технологій.

Цей результат свідчить про наявність суперечливого ставлення батьків до сучасного цифрового середовища, а також про глибоку стурбованість щодо його впливу на дітей молодшого шкільного віку.

Це підкреслює необхідність системної роботи з батьками, спрямованої на підвищення їхньої медіаосвіченості, а також розробку програм з формування критичного мислення у дітей щодо споживання інформації.

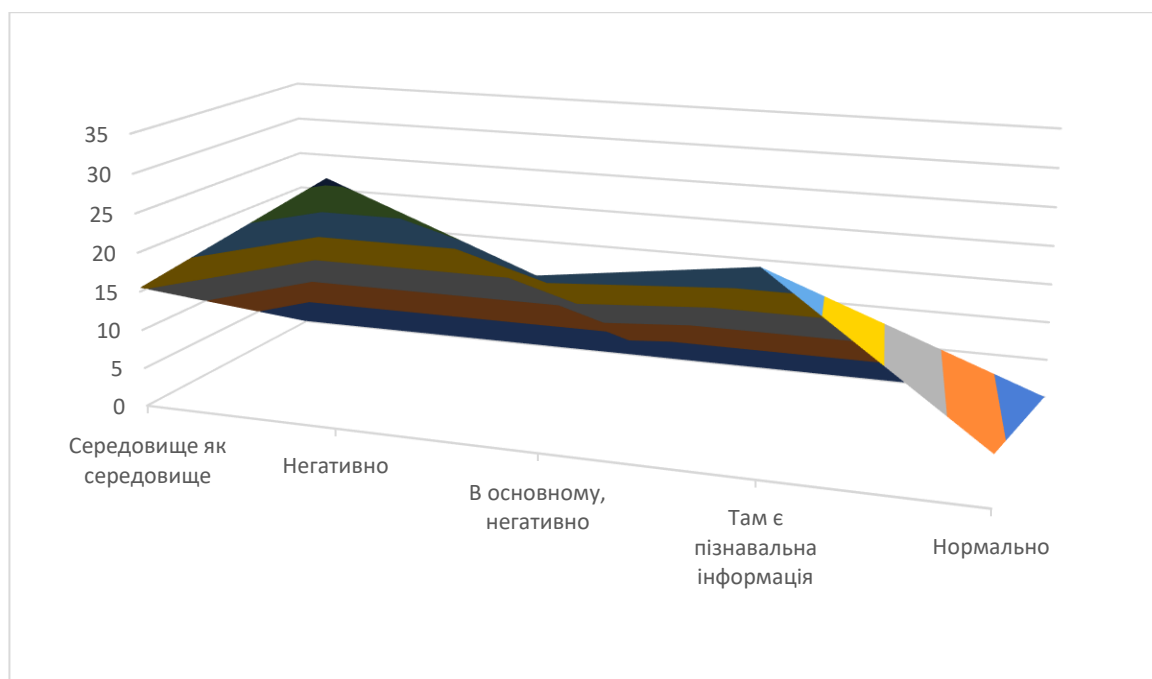

Рис. 2.6. Відсотковий розподіл відповідей батьків молодших школярів на запитання «Як би ви загалом оцінили інформаційне середовище, у якому перебувають сучасні діти?»

З аналізу результатів дослідження можна дійти висновку, що більшість батьків сприймає сучасне інформаційне середовище досить негативно. Питання стосовно часу, який вони проводять із дитиною (зокрема, розмов, читання, прогулянок тощо), дало такі результати: 62,5% відповіли, що проводять з дітьми багато часу, коли мають можливість; 15,5% вважають, що часу вистачає; 9,4% допускають, що дітям може не вистачати їхньої уваги; а 12,5% зізналися, що хотіли б приділяти більше часу своїм дітям.

За результатами методики, метою якої було визначити рівень агресивності у дітей, встановлено наступне: високий рівень агресивності виявили у 15,5% дітей, середній – у 28,2%, а низький – у 56,3% опитаних респондентами дітей. Для поглибленого аналізу зв'язку між агресивністю та тривожністю у молодших школярів було застосовано метод кореляції r -Пірсона. Дослідження показало, що агресивність тісно пов'язана із завищеною самооцінкою (коефіцієнт 0,978) та тривалим перебуванням в інтернеті (більше

4 годин на день) із кореляцією 0,765. Тривожність, у свою чергу, виявила зв'язок із заниженою самооцінкою (0,864) і пасивністю дитини (0,791).

Результати кореляційного аналізу: Агресивність пов'язана із завищеною самооцінкою ($r = 0,978$) – це свідчить про те, що діти з надмірно позитивним уявленням про себе можуть бути менш критичними до власної поведінки, схильні до домінування та конфліктності.

Тривале перебування в інтернеті ($r = 0,765$) також корелює з агресивністю, що підтверджує негативний вплив цифрового середовища, особливо при надмірному споживанні контенту без контролю.

Тривожність пов'язана із заниженою самооцінкою ($r = 0,864$) – діти, які мають невпевненість у собі, частіше переживають страхи, невизначеність і внутрішнє напруження.

Пасивність ($r = 0,791$) як супутник тривожності свідчить про емоційну замкнутість, уникання активної взаємодії та низький рівень адаптації.

Отримані дані підтверджують, що агресивне інформаційне середовище впливає не лише на рівень агресивності, а й на емоційний стан та самооцінку дітей. Високі кореляційні показники свідчать про необхідність комплексного підходу до профілактики агресивної поведінки, який має включати обмеження часу в інтернеті, розвиток адекватної самооцінки та емоційної грамотності.

РОЗДІЛ III

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВИЛЬНОГО ТА БЕЗПЕЧНОГО ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРНЕТУ В УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ

3.1. Особливості роботи з батьками молодших школярів: що необхідно знати і вміти батькам в інтернеті, щоб зменшити негативний вплив агресивного інформаційного середовища

Варто пам'ятати, що, незважаючи на численні переваги онлайн-спілкування, віртуальна комунікація ніколи не замінить реальних людських взаємин і не зможе заповнити ті емоційні зв'язки, які формуються в реальному середовищі. У зв'язку з цим важливо, щоб вихователі та вчителі відігравали активну роль у просвітницькій роботі з батьками, сприяючи їх навчанні правил безпеки в Інтернеті.

Передаючи ці знання своїм дітям, дорослі можуть створити комфортне і захищене середовище для вивчення та освоєння цифрового світу. Не слід вирішувати проблему надмірного захоплення дітьми Інтернетом або комп'ютерними іграми через жорсткі заборони. Надмірні обмеження можуть тільки підсилити напругу у відносинах із дитиною і навіть спровокувати її закритість або небажання ділитися своїми переживаннями. Навпаки, дуже важливо допомогти дитині знайти альтернативні інтереси та заняття в реальному світі, які б підтримували її розвиток та сприяли формуванню гармонійної особистості. Водночас батькам слід уважно стежити за прогресом дитини, звертаючи увагу на її досягнення за межами цифрового середовища.

Сучасні діти та підлітки часто є дуже технологічно обізнаними і можуть легко обходити як технічні заборони, так і механізми батьківського контролю. У зв'язку з цим дорослі повинні першими глибоко зануритися в основи інтернет-грамотності, розібратися у принципах функціонування інформаційних технологій та ризиках, які вони несуть. Лише після цього вони зможуть ефективно навчати своїх дітей основам безпечної поведінки у мережі та етикету онлайн-спілкування. Ці знання потрібно адаптувати відповідно до

вікових особливостей дитини та її зацікавлень, забезпечуючи збалансований та доступний процес навчання. Тільки така системна робота дозволить створити міцний фундамент для комфортного та безпечного існування дітей у сучасному інформаційному суспільстві.

Поради для батьків:

По-перше, важливо домовитися з дитиною і встановити правила користування Інтернетом усією родиною, а також підтвердити їхню важливість для її безпеки. Поясніть дитині, що якщо її щось турбує в Інтернеті, вона має не приховувати цього, а поділитися з вами. Далі необхідно вибрати найбільш підходящий спосіб технічного захисту. Від антивірусного захисту, що регулярно оновлюється, до встановлення спеціального програмного забезпечення для батьківського контролю на комп'ютері або мобільному телефоні. Адже, безпека вашої родини в Інтернеті – це відповідальність кожного [23].

Поясніть, як важливо берегти свою та чужу конфіденційну інформацію. Особиста інформація може бути використана злочинцями. Тому не слід розміщувати в Інтернеті інформацію про членів сім'ї, фінансові питання, адреси проживання або школи, номери телефонів, банківських карток. Також не рекомендується розміщувати особисту інформацію або сімейні фотографії на громадських дошках оголошень або сайтах. Паролі доступу до Інтернету не можна повідомляти нікому, крім батьків, навіть якщо це ваші найкращі друзі.

Як і в реальному житті, в Інтернеті потрібно бути ввічливим і не робити нічого, що ображає інших або суперечить закону. Поясніть своїм дітям, що вони повинні поводитися в Інтернеті належним чином і поважати інших людей та авторські права. Незаконне копіювання або розповсюдження чужої власності вважається злодійством. Віртуальні співрозмовники можуть видавати себе за інших людей. Тому їм не слід призначати зустрічі з віртуальними друзями без дозволу батьків. Поясніть дітям, що в Інтернеті можуть бути люди, які не є їхніми «справжніми» в них може бути змінене ім'я,

вік чи стать), тому не довіряйте незнайомцям і ніколи не повідомляйте особисту інформацію [49].

Віртуальні світи можуть коштувати реальних грошей. Наприклад, плата за SMS в онлайн-іграх може бути набагато вищою, тому що вона часто вказується без податку. Якщо така інформація незрозуміла, батькам слід звернутися за порадою. Батьки можуть розповісти дітям, скільки насправді коштують SMS і чи дійсно необхідно надсилати SMS.

Дітям слід пояснити, що вони можуть поговорити з вами про все, що їх турбує. Завжди звертайтеся по допомогу до батьків, якщо щось в Інтернеті (електронна пошта, веб-сайти, форуми, чати) незрозуміле, викликає занепокоєння або загрозу. Запитуйте дозволу батьків, перш ніж завантажувати, встановлювати або зберігати що-небудь в Інтернеті, оскільки інформація та послуги в Інтернеті не завжди безпечні. Навчіть дитину перевіряти інформацію в Інтернеті, наприклад, звернувшись до надійного джерела.

У молодших школярів, як і раніше, високі потреби в грі, фізичній активності та зовнішньому досвіді. Саме останній фактор сприяє появі нових потреб у придбанні знань, навичок і вмінь. Діти цього віку прагнуть самостійно досліджувати навколишній світ, зокрема за допомогою Інтернету, задовольняючи свій інтерес до пізнання. У початковій школі в дітей формується мотив діяльності, моральна складова якого формується під впливом ідеалів. Такі ідеали представлені героями фільмів, книжок та ігор. Наслідування характеризується імітацією зовнішньої поведінки персонажів [44].

Контроль за діяльністю дітей в Інтернеті має бути досить жорстким. У молодшому шкільному віці основним видом діяльності є навчання, а головним авторитетом – учитель; у віці 10 років на перший план виходять стосунки з друзями та однокласниками. Формуються групи, що об'єднують дітей за інтересами. Спілкування в Інтернеті стає важливим для дітей і сприяє соціалізації. Емоційно-вольова сфера дитини також зазнає змін, починають

розвиватися інтелектуальні та естетичні почуття: у 8-10 років особливий інтерес викликають рольові, логічні та змагальні ігри. Діти в цьому віці легше засвоюють складний матеріал. Корисним може бути використання навчальних і розвивальних програм [33].

Щоб підвищити безпеку дитини, варто розмістити комп'ютер у загальній кімнаті, щоб легше було стежити за її діями на комп'ютері.

- Використовуйте програми батьківського контролю.
- Використовуйте інформаційні фільтри.
- Використовуйте інструменти для блокування небажаного контенту.
- Використовуйте спеціальне сучасне програмне забезпечення для відстеження веб-сайтів, які відвідує ваша дитина.
- Використовуйте блокувальники спливаючих вікон.
- Встановіть програмне забезпечення, що обмежує кількість часу, проведеного за комп'ютером.
- Створіть профілі для всіх членів сім'ї за допомогою програми Family Safety.
- Створіть список обраного з адресами довірених сайтів [23].

Переконайтеся, що нікнейми дітей не містять особистої інформації, і поясніть, що в Інтернеті є люди, які можуть зловживати особистою інформацією. Навчіть дитину створювати надійний пароль і поясніть, що це допоможе захистити її інформацію. Розкажіть дітям про правила конфіденційності та поведінки в Інтернеті та про необхідність дотримуватися їх, оскільки діти цього віку вже можуть користуватися Інтернетом у школі або в друзів і не можуть перебувати під безпосереднім наглядом дорослих. Виходьте в інтернет разом із дитиною і вчіть її використовувати отримані знання про безпеку в мережі. Використовуйте пошукові системи для дітей. Скажіть дітям, щоб вони не довіряли новим людям і не повідомляли особисту інформацію, оскільки в інтернеті часто зустрічаються невідомі люди [44].

Якщо ваша дитина отримала таку інформацію, ніколи не зустрічайтеся з нею в реальному житті. Не дозволяйте їм спілкуватися з онлайн-гравцями,

використовуючи голосові сервіси. Якщо ваша дитина спілкується в чатах або використовує служби миттєвого обміну повідомленнями, розкажіть їй, що це може бути небезпечно, якщо вона не дотримуватиметься правил безпеки. Слідкуйте за спілкуванням дитини під час використання таких сервісів. Ігноруйте нападки кіберхуліганів, створіть закритий ігровий простір, змініть налаштування гри, надавайте перевагу іграм із суворими правилами та можливістю блокувати небажані повідомлення. Якщо ці методи не допомагають, можливо, варто на деякий час змінити гру і повідомити про кіберзалякування адміністратора сайту.

Інформуйте дітей про ризики, з якими вони можуть зіткнутися у віртуальному світі, наприклад про віруси. Обмежте час, який дитина проводить за комп'ютером. Проявляйте інтерес до віртуального життя дитини та не ігноруйте її запитання. Якщо ви не знаєте відповіді, пошукайте її в Інтернеті разом із дитиною. Заохочуйте дитину розповідати про все, що її хвилює в Інтернеті. Хваліть дитину, коли вона робить щось правильно, і спокійно пояснюйте, що потрібно робити або як поводитися, якщо вона робить щось неправильно. Дайте дитині інші інтереси та обов'язки [42].

Правила використання інфопростору. Наявність правил дуже важлива. Навіть якщо правила не ідеальні, це краще, ніж повна відсутність правил. Якщо дитина порушить наявне правило, вона перебуватиме в іншому стані (більш напруженому і більш настороженому). Найефективніші правила – це ті, які мають хорошу систему покарань за порушення (маленькі покарання за маленькі порушення, великі покарання за великі порушення). Діти все одно можуть порушувати правила, але вони порушуватимуть їх більш усвідомлено, якщо знатимуть про санкції. Найкращими правилами, як виявилось, є ті, у створенні яких брала участь сама людина. Почуття участі у створенні правил знижує опір. Взаємні правила, створені для всієї сім'ї, а не тільки для дітей, кращі. Найкраще на дотримання правил дітьми впливає те, що їх дотримуються і батьки. Час від часу варто переглядати правила, щоб

переконатися, що вони якнайкраще відображають інтереси учасників спільної медіаугоди [23].

Зменшення впливу агресивного інформаційного середовища на дітей є важливим завданням для батьків, особливо в умовах конфлікту та невизначеності. Ось кілька порад, як це зробити:

1. Контроль інформації: обмежте доступ дитини до новин про війну та насильство. Вибирайте, які новини перегати в родині, і намагайтеся уникати контенту, що може бути занадто травматичним.

2. Обговорення інформації: поговоріть з дитиною про те, що вона чує або бачить. Важливо створити відкритий простір для обговорення, де дитина може висловити свої страхи та переживання. Дайте зрозуміти, що ви готові вислухати і підтримати.

3. Ставлення до новин: поясніть дитині, що не всі новини є репрезентативними. Розкажіть про те, як медіа можуть перебільшувати чи спрощувати ситуацію. Це допоможе їй формувати критичне мислення стосовно отримуваної інформації.

4. Надання альтернативного контенту: запропонуйте дитині замість негативних новин займатися чимось позитивним – читати книги, дивитися фільми або грати в ігри, що сприяють розвитку, навчанню або розслабленню.

5. Забезпечення емоційної підтримки: покажіть дитині, що ви її любите і підтримуєте. Регулярно обіймайте, розмовляйте про її почуття і запевняйте, що все буде добре. Емоційна безпека допомагає знизити тривожність.

6. Створення стабільного середовища: намагайтеся створити структуроване і передбачуване середовище вдома. Це може включати рутину, чіткі правила та обов'язки, що допоможе дитині відчувати себе в безпеці.

7. Залучення до активностей: заохочуйте дитину займатися спортом, творчістю або іншими активними хобі. Це не лише відволікає від негативних думок, але й сприяє покращенню настрою та фізичного стану.

8. Підтримка соціальних зв'язків: дайте дитині можливість спілкуватися з однолітками. Соціалізація допомагає зменшити почуття ізоляції та тривоги.

9. Професійна допомога: якщо ви помітили, що дитина страждає від сильної тривожності, подумайте про консультацію з психологом або психотерапевтом. Фахівець може надати інструменти для подолання тривожності.

10. Особистий приклад: будьте моделлю спокою та стійкості. Показуйте, як ви самі справляєтеся зі стресом і тривогою, щоб дитина могла навчитися у вас.

Дотримуючись цих порад, батьки можуть значно знизити негативний вплив агресивного інформаційного середовища на своїх дітей і допомогти їм відчувати себе в безпеці та підтриманими [46].

Медіаосвіта має запобігати потенційним негативним наслідкам впливу інформації на дітей молодшого шкільного віку, таким як викривлене сприйняття світу, власного тіла, стосунків, формування чи спонукання до агресивних проявів та інших небажаних форм поведінки. Тим паче що нові медіа, разом із новими ресурсами, привносять у життя дітей нові виклики, які можуть становити нові ризики для розвитку їхньої особистості [56].

3.2. Тренінг розвитку медіаграмотності для батьків

Розроблена програма психологічного тренінгу для батьків на тему: «Медіаграмотність і ефективна взаємодія з дітьми в цифрову епоху»
Тривалість: 8 занять. Тривалість кожного заняття: 2,5 години. Цільова аудиторія: батьки дітей молодшого шкільного віку (6–10 років)

ЗАНЯТТЯ 1. Вступ. Сучасне інформаційне середовище: виклики для батьків.

Мета: ознайомити учасників із метою тренінгу, створити довірливу атмосферу, сформуванати уявлення про сучасне інформаційне середовище.

Зміст:

Знайомство, вправи на згуртування групи.

Очікування учасників.

Огляд цифрового середовища: плюси й мінуси.

Вправа: «Інформаційний слід моєї дитини». Хід виконання:

1. Вступне пояснення (5 хв). Тренер коротко розповідає, що таке інформаційний слід – це всі дані, які дитина залишає в цифровому просторі: історія переглядів, коментарі, фото, акаунти, лайки, ігри, запити в пошукових системах тощо. «Усе, що дитина робить в інтернеті, формує її цифровий образ. Чи знаєте ви, який він?»

2. Індивідуальне завдання (15–20 хв). Кожному учаснику роздається анкета або шаблон, де потрібно відповісти на запитання: Які пристрої використовує моя дитина? Які платформи/сайти/ігри вона відвідує найчастіше? Чи має дитина власні акаунти в соцмережах? Де саме? Який контент вона переглядає (мультфільми, відео, блоги, стріми)? Чи залишає коментарі, пости, фото? Скільки часу проводить онлайн щодня? Чи знаю я її паролі або налаштування конфіденційності? Чи були випадки, коли дитина стикалась із небажаним контентом?

Завдання – максимально чесно описати цифрову поведінку дитини, навіть якщо щось викликає занепокоєння.

3. Групове обговорення (15 хв). Учасники діляться своїми спостереженнями, тренер ставить запитання: Що вас здивувало у власному аналізі? Які ризики ви побачили? Чи є щось, що потребує негайної уваги? Як ви можете вплинути на цей слід?

Тренер підсумовує: «Інформаційний слід – це не лише технічна річ, а дзеркало цінностей, інтересів і потреб дитини. Важливо не контролювати, а супроводжувати».

Батьки усвідомлюють, що цифрова поведінка дитини – це частина її особистості. Формується мотивація до діалогу з дитиною про її онлайн-активність. Визначаються зони ризику та точки для покращення медіагігієни.

Домашнє завдання: Провести розмову з дитиною про її улюблені онлайн-ресурси, запитати: «Що тобі подобається дивитися? Чому? Як ти обираєш, що переглядати?»

Мозковий штурм: «Що мене турбує в медіа?».

Визначення ключових понять: медіа, дезінформація, цифрова залежність.

Домашнє завдання: скласти список цифрових звичок своєї дитини.

ЗАНЯТТЯ 2. Психологія дитини в цифрову епоху

Мета: розкрити вікові особливості сприйняття інформації дітьми та їхню вразливість до медіа.

Зміст:

Вікові особливості молодших школярів.

Як діти сприймають агресію, рекламу, фейки.

Вправа: «Очима дитини» – аналіз дитячих відео/ігор.

Обговорення: «Що формує поведінку дитини в медіа?».

Роль емоційного інтелекту.

Домашнє завдання: поспостерігати за реакціями дитини під час перегляду контенту

ЗАНЯТТЯ 3. Медіаграмотність для батьків: як розпізнати маніпуляцію

Мета: навчити батьків розпізнавати фейки, маніпуляції, агресивний контент.

Зміст:

1. Ознаки фейкової інформації.

2. Типи маніпуляцій у дитячому контенті.

3. Вправа: «Факт чи фейк?».

4. Аналіз прикладів: реклама, YouTube, TikTok.

5. Як навчити дитину критично мислити.

Домашнє завдання: разом із дитиною переглянути відео та обговорити його зміст

ЗАНЯТТЯ 4. Цифрова безпека: як захистити дитину

Мета: сформувати навички захисту дитини від небезпек в інтернеті.

Зміст:

Основи цифрової безпеки.

Налаштування батьківського контролю.

Вправа: «Цифровий щит» – створення правил безпеки. Тренер коротко пояснює поняття цифрової безпеки (паролі, приватність, контент, спілкування). Учасники отримують шаблон «щит» – аркуш із зображенням щита, розділеного на 4 сектори: Час користування, контент (що можна дивитися/грати), спілкування (з ким і як), приватність (паролі, особисті дані)

Кожен учасник заповнює сектори власними правилами для своєї сім'ї.

Групове обговорення: які правила найважливіші, як їх пояснити дитині.

Підсумок: кожна сім'я отримує свій «цифровий щит» – набір правил, які можна обговорити з дитиною та розмістити вдома.

Обговорення: «Що робити, якщо дитина зіткнулась із небезпекою онлайн?»

Роль довіри у профілактиці ризиків.

Домашнє завдання: створити сімейні правила користування гаджетами.

ЗАНЯТТЯ 5. Емоційна регуляція дитини: як допомогти впоратись із залежністю.

Мета: навчити батьків підтримувати емоційний баланс дитини та знижувати залежність від гаджетів.

Зміст:

Ознаки цифрової залежності.

Причини емоційної прив'язаності до екранів.

Вправа: «Емоційний термометр».

1. Вступ (5 хв). Тренер пояснює, що емоції – це як температура: вони змінюються протягом дня, і важливо вміти їх «вимірювати». «Якщо ми не знаємо, що відчуваємо – ми не можемо це контролювати. А якщо не контролюємо – емоції керують нами».

2. Робота з «термометром» (10–15 хв)

Учасникам роздається шаблон емоційного термометра – вертикальна шкала від 0 до 10, де:

0–2 – спокій, розслаблення, задоволення

3–5 – легке напруження, тривога, збудження

6–8 – роздратування, злість, фрустрація

9–10 – гнів, істерика, «вибух»

Завдання: Позначити, на якому рівні емоційного термометра вони перебувають зараз. Згадати ситуацію, коли їхня дитина була на рівні 8–10: що сталося, як вони реагували, що допомогло/не допомогло. Написати, які дії допомагають «знизити температуру» – для себе та для дитини.

3. Обговорення (10 хв).

Питання для групи:

Чи легко було визначити свій рівень?

Як часто ви помічаєте «емоційне закипання» у дитини?

Що допомагає вам або дитині охолонути?

Тренер підкреслює: «Емоційний термометр – це інструмент, який можна використовувати щодня. Він допомагає не лише розуміти себе, а й навчити дитину говорити про свої почуття без крику чи сліз».

Домашнє завдання: створити спільно з дитиною власний «емоційний термометр» (намалювати, прикрасити) та повісити вдома. Щодня разом визначати свій емоційний рівень.

Техніки саморегуляції для дітей.

Як замінити гаджети на інші форми активності.

Домашнє завдання: провести день без гаджетів і описати досвід.

ЗАНЯТТЯ 6. Ефективна комунікація з дитиною

Мета: розвинути навички активного слухання, емпатії та конструктивного діалогу.

Зміст:

Принципи ненасильницького спілкування.

Вправа: «Я-повідомлення».

Рольові ігри: «Конфлікт через гаджет».

Як говорити, щоб дитина чула.

Як слухати, щоб дитина говорила.

Домашнє завдання: застосувати «Я-повідомлення» у щоденній взаємодії.

ЗАНЯТТЯ 7. Спільне дозвілля та розвиток медіаграмотності в сім'ї

Мета: показати, як спільна активність зміцнює зв'язок і формує здорові медіазвички.

Зміст:

Ідеї для спільного дозвілля без екранів.

Вправа: «Сімейна карта інтересів».

1. Вступ (5 хв). Тренер пояснює, що інтереси – це те, що нас захоплює, надихає, об'єднує. У родині важливо знати не лише свої, а й інтереси дитини, щоб створювати спільний простір для розвитку та відпочинку. «Коли ми знаємо, що любить дитина – ми краще розуміємо її світ. А коли дитина знає, що цікавить нас – вона відчуває себе важливою».

2. Створення карти (20–25 хв). Учасники отримують аркуш із шаблоном (або чистий папір) і створюють «Сімейну карту інтересів» – у вигляді дерева, кола, хмари або таблиці.

Карта має включати:

- Індивідуальні інтереси дитини (ігри, хобі, улюблені теми, герої, заняття).
- Індивідуальні інтереси батьків.

- Спільні інтереси (що подобається робити разом).
- Потенційні нові інтереси, які можна спробувати разом

Можна використовувати малюнки, кольори, стікери – це робить процес творчим і емоційно теплим.

3. Обговорення (10 хв). Учасники діляться в парах або групі:

Що стало несподіваним?

Чи є щось, що давно хотіли зробити разом?

Які інтереси можна розвивати без гаджетів?

Підсумок: Батьки усвідомлюють, що спільні інтереси – це ресурс для зміцнення стосунків. З'являються ідеї для дозвілля, які можуть замінити цифрову залежність. Формується позитивна мотивація до спільного проведення часу.

Домашнє завдання: обрати один спільний інтерес із карти та реалізувати його протягом тижня (наприклад, разом приготувати страву, зробити поробку, пограти настільну гру, піти на прогулянку).

Як дивитися фільми/мультфільми разом із користю.

Створення сімейного медіаплану.

Обговорення: «Медіа як ресурс, а не загроза».

Домашнє завдання: реалізувати одну спільну активність без гаджетів.

ЗАНЯТТЯ 8. Підсумок. Ресурси, підтримка, план дій

Мета: закріпити знання, підвести підсумки, створити індивідуальний план дій.

Зміст:

Рефлексія: «Що я беру з собою».

Вправа: «Дерево змін» – особистий план дій.

1. Вступ (5 хв). Тренер пояснює метафору дерева: «Дерево – це символ росту, розвитку та стійкості. Ваше дерево змін – це те, що ви готові виростити після тренінгу».

2. Створення дерева (20–25 хв). Учасники отримують аркуш із зображенням дерева або малюють його самостійно. Дерево має складатися з таких елементів: Коріння – мотиви та цінності, які надихають на зміни (наприклад: любов до дитини, бажання захистити, прагнення до розвитку). Стовбур – ключові знання та навички, отримані під час тренінгу (наприклад: медіаграмотність, емоційна регуляція, комунікація). Гілки – конкретні дії, які учасник планує впровадити (наприклад: обмеження часу на гаджети, спільне дозвілля, розмова про контент). Листя або плоди – очікувані результати (наприклад: більше довіри, менше конфліктів, розвиток критичного мислення у дитини).

Учасники можуть оформити дерево кольорово, додати символи, слова, малюнки – це посилює емоційне включення.

3. Презентація та обговорення (10–15 хв). Кожен учасник (за бажанням) коротко презентує своє дерево:

Що стало для вас найважливішим?

Які зміни ви готові почати вже завтра?

Яку підтримку вам потрібно?

Тренер підкреслює: «Зміни – це процес. Ваше дерево буде рости, якщо ви будете його підживлювати діями, увагою і любов'ю».

Домашнє завдання: повісити «дерево змін» вдома як нагадування про свій план дій. Через місяць – повернутись до нього та оцінити, що вже реалізовано.

Обговорення труднощів і ресурсів.

Рекомендовані книги, сайти, платформи.

Вручення сертифікатів (за бажанням).

Післятренінговий супровід: можливість консультацій, створення батьківської спільноти.

Додатково: кожне заняття супроводжується роздатковими матеріалами, чек-листами, прикладами діалогів, QR-кодами на корисні ресурси.

ВИСНОВКИ

1. Поглиблений аналіз сучасної наукової та психологічної літератури, присвячений питанням впливу інформаційного середовища на дітей молодшого шкільного віку, свідчить про суттєву роль, яку різноманітні інформаційні технології та ресурси відіграють у формуванні їхнього розвитку і психоемоційного благополуччя. Умови сучасності, що характеризуються переважанням інформаційного середовища, яке включає як традиційні (наприклад, книги, телебачення), так і інноваційні цифрові медіа, створюють значима вплив на когнітивну діяльність, емоційний стан, а також соціальну адаптацію дітей цього вікового періоду.

Результати численних досліджень демонструють, що активна взаємодія з гаджетами та цифровими технологіями може справді сприяти поліпшенню таких когнітивних компетентностей, як здатність до обробки інформації, швидкість сприйняття нових знань та формування навичок розв'язання проблем. Проте слід врахувати зворотній бік – тривале та неконтрольоване використання цих ресурсів, поза контекстом навчального процесу або у форматі надмірного споживання цифрового контенту, часто асоціюється із зниженням концентрації уваги та порушенням короткотривалої і довготривалої пам'яті. Подібні наслідки можуть негативно відображатися на навчальних досягненнях дитини, створюючи бар'єри на шляху її успішного розвитку.

Окремої уваги заслуговує емоційний аспект впливу інформаційного середовища. З одного боку, доступність освітніх платформ і соціальних мереж підсилює емоційну грамотність, допомагає формувати здатність до емпатії та розвиває соціальні навички. Більше того, у випадках відповідального використання цифрових ресурсів, діти отримують стимул для самовираження й формування позитивної самооцінки. З іншого боку, вразливий емоційний стан дітей може страждати від негативних ефектів інформаційного простору. Постійний вплив агресивного чи неприйняттого контенту, кібербулінг, надмірна потреба у доказах прийняття з боку онлайн-середовища, а також

заміщення живого спілкування віртуальною комунікацією сприяють формуванню тривожності, стресу або навіть депресивних станів. Такі чинники не лише поглиблюють внутрішні конфлікти, але й можуть впливати на здатність ефективно взаємодіяти з реальним соціумом.

Соціалізація дітей в умовах сучасної технологічної доби також набуває якісно нових форм. Переміщуючись у цифрові простори, соціалізація відкриває нові горизонти для знайомств і спілкування. Онлайн-ресурси дозволяють дітям підтримувати контакти поза межами фізичної близькості, знаходити товаришів за інтересами та співпрацювати у творчих проєктах. Утім, інша сторона цього процесу полягає в можливому відчуженні дитини від реального життя: замість активних ігор на свіжому повітрі діти дедалі частіше обирають світи віртуальної взаємодії, що потенційно може призвести до ізоляції та дефіциту «живого» соціального досвіду. Хоча це середовище відкриває перед дітьми широкі перспективи для розвитку та самореалізації, воно водночас приховує низку потенційних загроз.

2. На основі проведеного глибокого аналізу психологічних особливостей дітей молодшого шкільного віку та детального розгляду ключових чинників, що впливають на їхній розвиток, можна сформулювати низку вагомих висновків, які мають суттєве значення для розуміння процесів становлення особистості на даному етапі. Перш за все, слід відзначити, що молодший шкільний вік характеризується як критично важливий період у формуванні особистості дитини, котрий супроводжується інтенсивним розвитком когнітивних здібностей, емоційної сфери і соціальних навичок. Саме цей етап відіграє роль фундаменту для закладання основної структури навчальної діяльності, побудови міжособистісних взаємин серед однолітків, а також формування базових рівнів самосвідомості та самооцінки, що впливають на майбутнє життя дитини.

Далі, серед найбільш вагомих чинників, що зумовлюють психологічний розвиток молодших школярів, значний вплив має соціальне та емоційне оточення. Зокрема, ключова роль належить сімейному середовищу, адже

якість стосунків між членами родини, емоційна підтримка і стабільність атмосфери вдома істотно формують внутрішній добробут дитини та її впевненість в собі.

Не менш важливим аспектом є освітній процес: педагогічні підходи та методики навчання здатні як стимулювати розвиток інтересу до знань і навчання в цілому, так і створити перепони на шляху до цього. Взаємодія з сучасними технологіями також впливає на формування когнітивних звичок і поведінкових реакцій, що є важливим фактором у контексті розвитку дитини. Окрім того, вагоме значення мають соціальні аспекти взаємодії дитини з однолітками. Спілкування у колективі однокласників є неодмінним складником процесу соціальної адаптації і відіграє вирішальну роль у формуванні низки важливих навичок. Зокрема, такі взаємодії допомагають дітям розвивати співпрацю, здатність до емпатії, а також розуміння і прийняття соціальних норм поведінки, що безпосередньо впливає на емоційний стан і рівень самооцінки кожної дитини. Таким чином, усвідомлення значущості цих факторів сприяє кращому розумінню шляхів ефективної підтримки та гармонійного розвитку молодших школярів у сучасному суспільстві.

Беручи до уваги викладене, необхідно ретельно враховувати зазначені аспекти під час планування та впровадження програм підтримки й розвитку дітей молодшого шкільного віку. Особливу увагу слід приділяти підготовці педагогів, які працюють з цією специфічною віковою групою. Для забезпечення гармонійного розвитку дітей даного віку необхідний цілісний і багатогранний підхід, що передбачає взаємодію кількох ключових складових. Це включає, з одного боку, активну участь сім'ї у вихованні й підтримці особистісного зростання дитини, а з іншого – застосування ефективних освітніх методик і стратегій. Створення оптимального інформаційного простору, об'єднаного з соціально сприятливим середовищем, виступає одним із найважливіших завдань у процесі формування сприятливих умов для успішного і всебічного розвитку дітей молодшого шкільного віку.

3. Визначено психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку, які перебувають під впливом агресивного інформаційного середовища. Дослідження показали, що чимало батьків оцінюють це середовище як джерело значного негативу (31,3%) або переважно негативне (21,7%). У зв'язку з цим вони намагаються контролювати вміст медіаконтенту, який споживають їхні діти: постійно (40,6%) або періодично (34,4%). Діти цього віку проводять чимало часу в інтернеті – 59,4% батьків повідомили, що це займає 2-3 години щодня, а 6,5% зазначили навіть понад 4 години на день.

Проте зменшення доступу до цифрових розваг часто викликає у дітей негативну реакцію: чверть дітей стають дратівливими (25%), а 21,8% висловлюють протест у різний спосіб. Батьки фіксують помітні зміни у когнітивній сфері своїх дітей: їм стає важче запам'ятовувати інформацію, зосереджуватись, з'являється байдужість та втрата інтересу до навчання. Також спостерігаються труднощі у поведінковій та емоційній сферах: діти стають більш роздратованими, замкнутими та демонструють зниження комунікативних навичок. Додатково зафіксовано поодинокі випадки легких депресивних станів (6,1%). Астенія проявляється у середньому (9,1%) або легкому ступенях (15,2%). Виявлено також різноманітні порушення поведінки, сну і тривожності зі ступенем вираженості від високого (15,2%) до низького (18,2%).

Результати дослідження вибірки дітей показали такі важливі тенденції: середній рівень (адекватна) самооцінки був зафіксований у 45,5% учасників. Завищена самооцінка зустрічалася у 18,2% дітей, тоді як занижену самооцінку мали 36,3% опитаних. Стосовно морального розвитку молодших школярів, найбільша частка (69,6%) продемонструвала готовність поступитися власним рішенням під найменшим тиском, що свідчить про значний рівень пасивності. Проте 21,2% школярів виявили здатність приймати правильні рішення у запропонованих завданнях, демонструючи стійке й активне дотримання моральних норм. Згідно з результатами методики «Дослідження мислення», високий рівень розвитку узагальнення визначено у 15,2% респондентів,

середній – у 60,6%, а 24,2% дітей показали слабкий розвиток здатності до узагальнення і труднощі у виокремленні істотних ознак предметів. Для аналізу взаємозв'язків агресивності та тривожності у молодших школярів було застосовано коефіцієнт кореляції Пірсона (r). Виявлено, що агресія сильно корелює із завищеною самооцінкою (коефіцієнт 0,978) та часом, проведеним в інтернеті понад 4 години на день (коефіцієнт 0,765). Тривожність має позитивну кореляцію із заниженою самооцінкою (коефіцієнт 0,864) і пасивністю (коефіцієнт 0,791).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амелін О. Булінг – одна з форм насилля над дітьми в школах. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей*. Тернопіль, 2014. С. 139–141.
2. Баттерворт Дж., Харріс М. Принципи психології розвитку. Київ: Університетська психологічна освіта, Видавництво «Сучасна психологія», 2000. 350 с.
3. Баришполець О. Т., Вознесенська О. Л., Голубєва О. Є., Мироненко Г. В., Найдьонова Л. А, Обухова Н. О., Череповська Н. І. Медіапсихологія: на перетині інформаційного та освітнього просторів. Київ : Міленіум, 2014. 348 с.
4. Бєвз Г. Соціальні, професійні сімейні чинники ризику насильства над дітьми. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей*. Тернопіль, 2014. С. 6–8.
5. Белей М. Д., Гоян І. М. Методи психодіагностики: інструментарій та процедурні особливості. Івано-Франківськ, 2010. 256 с.
6. Березка С. В. Причини та види агресивної поведінки особистості. *Психологічні науки*. 2017. № 9. С. 85–93.
7. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. Київ, 2011. 15 с.
8. Ветбрук Д, Кеннерлі Г., Кірк Дж. Вступ у когнітивно-поведінкову терапію. Львів : Свічадо, 2014. 420 с.
9. Вукіна Н. В., Дементієвська Н. П., Сущенко І. М. Критичне мислення: як цьому навчати. Харків, 2007. 190 с.
10. Варій М. Й. Психологія особистості. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
11. Гарт С., Годсон В. К. Клас без провини: інструменти для розв'язання конфліктів і сприяння розвитку міжособистісного інтелекту. Харків : Ранок, 2020. 256 с.

12. Гончаренко С. У. Український тлумачний словник. Київ : Наука, 1997. 613 с.
13. Грицюк І. М., Міліщук С. О. Особливості використання комплексної нейропсихологічної корекції в шкільному середовищі. *Академічні студії*. Серія «Педагогіка», 2021. С.179-185.
14. Грицюк І. М., Федоренко Р. П., Магдисюк Л. І. Психологія сімейних взаємин: теорія та практика. Луцьк: Вежа-Друк, 2022. 252 с.
15. Грицюк І. М. Арт-терапевтичні техніки в роботі з дітьми молодшого шкільного віку в умовах тренінгу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. № 1 (36). Сєверодонецьк: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2015. С. 109–114.
16. Данилюк А. Л. Проблема агресії у філософії життя Ніцше, Лоренца і Фрейда. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2004. № 43. С. 13–18.
17. Дольто Ф. На боці дитини. Київ: ЦУЛ, 2023. 455 с.
18. Дроздов О. Ю. Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень. *Соціальна психологія*. 2006. № 1. С. 43–49.
19. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05. Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2003. 20 с.
20. Дроздов О. Ю. Стан агресіологічних досліджень в сучасній американській психологічній науці. Електронний ресурс. Режим доступу: URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=64&c=1450>
21. Застосування ненасильницького спілкування у соціальній роботі. Чугуївська районна державна адміністрація. Електронний ресурс. Режим доступу: URL: <http://chuguevrda.gov.ua/novosti/6417-zastosuvannya-nenasilnitskogospilkuvannya-u-sotsialnij-roboti>
22. Зуб Л. В., Лях Т. Л., Мельник Л. А. та ін. «Будуємо майбутнє разом»: Програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді. Київ : ТОВ «Видавництво АВД плюс», 2016. 276 с.

23. Іванов В. Ф., Волошенюк О. В. Медіаосвіта та медіаграмотність. Київ: Центр вільної преси, 2012. 352 с.
24. Копштейн М. Вплив інтернету та відеоігор на патологічну поведінку дітей та підлітків. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2010. № 4. С. 77–86.
25. Литовченко І. Г., Максименко С. Д., Болтівець С. І., М.-Л. Чепа, Бугайова Н. М. Діти в інтернеті: Як навчити безпеці у віртуальному світі. Київ: ТОВ «Видавничий Будинок «Аванпост-Прим», 2010. с.
26. Лукин'юк В. Т. Прояви агресії в обдарованих дітей. *Обдарована дитина*. 2000. № 7. С. 8–12.
27. Любченко А. О., Савельєва Н. М. Соціальні проблеми і профілактика вандалізму. Полтава: ПНПУ, 2018. 75 с.
28. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації. Львів : ЛІТОПИС, 2010. 538 с.
29. Максименко С. Д. Загальна психологія. Вінниця: Нова Книга, 2004. 704 с.
30. Магдисюк Л. І. та ін. Сила дихання: психологічні засоби відновлення. Луцьк : Вежа-Друк, 2022. 120 с.
31. Магдисюк Л. І., Грицюк І. М. Методичні рекомендації «Основи наукових досліджень в галузі практичної психології» Луцьк : Вежа- Друк, 2022. 38 с.
32. Магдисюк Л. І., Демчук В. Б., Павлова Б. В. Сучасні підходи профілактики девіантної поведінки у діяльності психологічної служби. Електронний ресурс. Режим доступу: URL: <https://pp-msu.com.ua/uk/article/suchasni-pidkhodi-profilaktiki-deviantnoyi-povedinki-u-diyalnosti-psikhologichnoyi-sluzhbi>
33. Магдисюк Л., Замелюк М., Безпарточна О., Борбич Н. Психологічна допомога дитині та сім'ї. Луцьк : Вежа-Друк, 2022. 280 с.
34. Максимова Н. Ю., Мілютіна К. Л. Соціально-психологічні проблеми насильства. Київ : Міленіум. 2003. 346 с.

35. Матійків І. М. Тренінг емоційної компетентності. Київ: Педагогічна думка, 2012. 112 с.
36. Методи корекції афективних станів дітей (агресивність, гіперактивність, тривожність, імпульсивність): практичний poradник. Упор. Воловодівська Ж. О. та ін. Вінниця, 2020. 40 с.
37. Михайлов В. О. Агресивна поведінка та злочинність, її види і тенденції на сучасному етапі. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Київ, 2015. № 3/4. С. 138–143. Бібліогр.: 10 назв. URL: <http://ela.kpi.ua/handle/123456789/22724> (дата звернення: 01.11.2019).
38. Макаренко В. М., Туманцова О. О. Як опанувати технологію формування критичного мислення. Харків: Вид. група «Основа», 2008. 123 с.
39. Мироненко Г. В. Суб'єктивна тривалість одиниці часу користувачів онлайн-соціальних мереж. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Київ : Міленіум, 2011. Вин. 27(30). С. 167-180.
40. Найдьонова Л. Кібербулінг або агресія в інтернеті: способи розпізнавання і захист дитини. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2014. 80 с.
41. Найдьонова А. К., Баришполець О. Т. Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід. Київ : Міленіум, 2010. 440 с.
42. Огоренко В. В., Тимофєєв Р. М., Шорніков А. В. Агресивна поведінка: від теорії до практики. *Український вісник психоневрології*. 2021. Том 29. Випуск 3 (108). С. 48–51.
43. Орбан-Лембрик Л. Е. Залежність поведінки особистості від впливу проблемного соціуму. *Психологія і суспільство*. 2004. № 1. С.71–82.
44. Оржеховська В. М. Насильство в школі. *Енциклопедія освіти*. Київ: Юрінком Інтер. 2008.
45. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Т. 2. Київ, 2018. 240 с.
46. Павлов І., Горіна М. Робота з емоціями. Я відчуваю... Що? 100+ технік. Київ: Моноліт-Bizz, 2022. 150 с.

47. Поліщук О. П. Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. *Педагогічні науки: реалії та перспективи*. Вип. 65, 2018. Електронний ресурс. Режим доступу: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/24105/Polishchuk%20O.%20P..pdf?sequence=1&isAllowed=y>
48. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів: близько 3000 сл. Під керівництвом В. Б. Шапаря. Харків: Прапор, 2019. 672 с.
49. Петрів О. П. Психологічні особливості розумової працездатності молодших школярів. Дис. на здобуття н.с. кандидата психол. наук. Спеціальність 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ: Інститут проблем виховання АПН України, 2021. 196 с.
50. Радченко М. І. Психокорекційна робота в магістральних групах на прикладі реабілітації батьків «ненаучуваних» дітей. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. С. 21-25.
51. Туріщева Л. В. Настільна книга шкільного психолога. Харків : Вид. група «Основа», 2010. 256 с. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія. Київ: Академвидав, 2016. 424 с.
52. Чуб Н. Дитячі істерики: корисні та шкідливі. Як допомогти дитині та впоратися із власними емоціями. Київ: Основа, 2024. 160 с.
53. Anderson, C. A. & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*. (5) pp. 27-51.
54. Childe V. Gordon. The Prehistory of European Society / V. Gordon Childe. Second edition, reprinted, with a new foreword by Stephen Shennan. – Nottingham: Spokesman Books, 2009. 184 p.
55. Espelage D.L. & Swearer S.M. (2004). Bullying in American schools: a social-ecological perspective on prevention and intervention. London: Lawrence Erlbaum associates, publishers Mahwah.
56. Estévez E., Jiménez T.I., & Musitu G. (2008). Violence and victimization at school in adolescence. In Molina D.H. (Ed), *School Psychology* (pp. 79-115) Nova Science Publishers, Inc. ISBN 978-1-60456-521-8

57. Fagan J., & Wilkinson, D. L. (1998). Social contexts and functions of adolescents violence. In D. S. Elliott, B. A. Hamburg, and K. R. William (Eds), *Violence in American Schools* (pp. 55-93). New York: Cambridge University Press
58. <https://naurok.com.ua/stattya-vpliv-seredovischa-na-rozvitok-osobistosti-250073.html>
59. <https://naurok.com.ua/rozvitok-kritichnogo-mislennya-molodshih-shkolyariv-yak-zasib-rozvitku-tvorcho-osobistosti-338496.html>
60. <https://holdyou.net/news/zanyzhena-samootsinka>
61. <https://journal.iitta.gov.ua>
62. <https://mediaosvita.org.ua>
63. <https://naurok.com.ua>